

YAHUDİ DUALARINDA KUDÜS

JERUSALEM IN JEWISH PRAYERS

ŞEVKET ÖZCAN

Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Asst. Prof., Kırıkkale University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Religious Sciences

ozcan.sevket06@gmail.com

orcid.org/0000-0002-9019-6507

MAKALE BİLGİSİ	ARTICLE INFORMATION
Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
30 Eylül 2018	30 September 2018
Kabul Tarihi	Date Accepted
11 Ocak 2019	11 January 2019
Yayın Tarihi	Date Published
Haziran 2019	June 2019
Yayın Sezonu	Pub Date Season
Haziran	June
DOI	
https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.465775	

Atıf/Cite as

Özcan, Şevket. "Yahudi Dualarında Kudüs". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 18/35 (Haziran-June 2019): 23-48.
<https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.465775>

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

<http://dergipark.gov.tr/hititilahiyat>

Copyright © Published by Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Journal of Divinity Faculty of Hitit University,
Çorum, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. CC BY-NC-ND 4.0

Yahudi Dualarında Kudüs

Jerusalem in Jewish Prayers

Abstract

Judaism is a religion introduced, practiced, and identified with Jerusalem especially since King David's period. According to Jews, the religious and political life in Jerusalem during the time of David and his son Suleiman is an ideal that requires not to be forgotten in their memory and to be experienced again. The prayers, which are an indispensable part of the religious life of the Jews and settled in the focus of religion with the collapse of the Temple, clearly reveal the meaning of Jerusalem that expressed for them and are considered as a summary of the history of Jewish faith. In general, the emphasis on Jerusalem in Jewish prayers, made regularly, on holidays and in transition periods and in some special cases, is that God is glorifying himself, that peace and salvation are demanded, salvation comes from the coming of Christ, the construction of temple, and peace in Jerusalem. In this direction Amidah prayer is regarded as a symbol of Jerusalem citizenship, that is to be Jewish, because of its emphasis on the fulfilment of salvation as a result of the coming of Christ, the gathering of the Jews in Jerusalem and the provision of justice. Therefore, in the memory of Jews, Jerusalem appears as need to be remembered and always maintains its importance and value as "a Jewish Hope" in the form of "Rebuild Jerusalem" in their language. In this work, by focusing on Jewish prayers made in various times and shapes, it is tried to be understood and revealed how Jerusalem takes place in Jewish prayers and what it means to them through the phenomenological method.

Key Words: History of Religions, Judaism, Jerusalem, Prayer, Meaning.

Summary

Jerusalem, which dates back to ancient times, has a special meaning and holiness for Judaism, Christianity and Islam because of the sacred sites it contains. As a matter of fact, the relations of the Jews with Jerusalem have been based on ancient times and in Jewish history it is noted that there have been much destruction and re-standing due to many important events such as the collapse of the Temple which was built in the process twice and experiencing various exiles. For this reason, there is always a sense of hope and duty in the minds of the Jews, which comes to the fore as return to Jerusalem and rebuilding here and it is also based on the various doctrines of religion. There are many emphasis on this hope and the meaning of Jerusalem for Jews in Jewish prayers made in individual or community.

Judaism is a religion introduced, practiced, and identified with Jerusalem especially since King David's period. According to Jews, the religious and political life in Jerusalem during the time of David and his son Suleiman is an ideal that requires not to be forgotten in their memory and to be experienced again. This understanding is so integrated into Jewish religious life that becomes the key features of Jewish rituals and prayers. In this respect, the prayers, which are an indispensable part of the religious life of the Jews and settled in the focus of religion with the collapse of the Temple, clearly reveal the meaning of Jerusalem that expressed for them and are considered as a summary of the history of Jewish faith.

It is possible to evaluate the prayers that give a map of the Jewish faith under the categories of prayers made regularly on holidays and in transition periods and in some special cases. In these

prayers, Jerusalem is touched on the axis of Christ, Temple and Salvation, and it is considered the city of God. Accordingly, Amidah prayer which is one of the regular prayers has a special place among Jewish prayers because of its emphasis on Jerusalem. It is regarded as a symbol of Jerusalem citizenship, that is to be Jewish, because of its emphasis on the fulfillment of salvation as a result of the coming of Christ, the gathering of the Jews in Jerusalem and the provision of justice. Therefore, this prayer has a feature that can reveal the perceptions of Jews towards Jerusalem alone. Furthermore, being one of the most common prayer in Jewish religious life and performing to Jerusalem also support this situation.

Prayers made during the Jewish holidays have important emphasis on Jerusalem as in Amidah prayer. In the closing prayers of Yom Kippur and Passover, the phrase “Next year in Jerusalem” summarizes the approach adopted in these prayers and helps Jews keep their hope for Jerusalem ideals alive. Therefore, it seems possible to consider this prayer as a slogan for Jews who are subject to various exiles, repression and disintegration that reveals their hopes for their rise again.

The prayers of the Jews in the transition period, Jerusalem emerges as an essential element of Jewish identity, joy and sorrow. In this direction, while the prayers made during adolescence period have an effort to teach Jerusalem ideal to those who step into adulthood, the happiness experienced in the marriage ceremonies is identified with happiness experienced in the realization of Jerusalem ideal, it is stated that happiness lack from this ideal is deficient. In the prayers about death, the emphasis on Jerusalem serves to calm the sorrowful ones. In prayer for the Jews in some special cases, Jerusalem takes part as need to be remembered, and even special sections of prayer for Jerusalem attract attention.

Emphasis on Jerusalem in Jewish prayers in general has a view that points to desire peace and salvation from God with glorified him, the salvation will take place through the coming of the Messiah, the construction of the Temple and the peace prevailing on Jerusalem. Although there are some differences about the approaches and interpretations of Jewish sects to Jerusalem ideal, in the memory of all Jews, Jerusalem appears as need to be remembered and always maintains its importance and value as “a Jewish Hope” in the form of “Rebuild Jerusalem” in their language.

Öz

Yahudilik, özellikle Kral Davut döneminden itibaren Kudüs ile kimlik bulan, yaşanılabilen ve özdeşleştirilen bir dindir. Yahudilere göre Kudüs'te Davut ve oğlu Süleyman zamanında yaşanan dini ve siyasi hayat, belleklerinde unutulmaması ve yeniden yaşanılması gereken bir idealdir. Yahudilerin dinî hayatının vazgeçilmez bir parçası olan ve özellikle II. Mabel'in yıkılmasıyla dinin odağına yerleşen dualar, Kudüs'ün onlar için ifade ettiği anlamı açık bir şekilde ortaya koymakta ve Yahudi inanç tarihinin birer özeti olarak kabul edilmektedir. Düzenli olarak, bayramlarda ve geçiş dönemleri ve bazı özel durumlarda yapılan Yahudi dualarında Kudüs'e yönelik vurgular, Tanrı'nın yüceltilerek kendisinden barışın ve kurtuluşun istenildiği, kurtuluşun Mesih'in gelişi, Mabel'in inşası ve Kudüs'e barışın hâkim olmasıyla gerçekleşeceğine işaret eden bir görünüm arz etmektedir. Bu bağlamda Amida duası, Mesih'in gelişi, Yahudilerin Kudüs'te toplanması ve adaletin sağlanması neticesinde kurtuluşun gerçekleşmesine yönelik vurguları nedeniyle Kudüs vatandaşlığının yani Yahudi olmanın bir simgesi olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Yahudilerin belleğinde Kudüs

unutulmaması gereken olarak tezahür etmekte ve dillerinde “Kudüs’ü yeniden inşa et” şeklinde yer alan bir “Yahudi Ümidi” olarak her zaman önemini ve değerini korumaktadır. Bu çalışmada çeşitli zamanlarda ve şekillerde yapılan Yahudi dualarına odaklanmak suretiyle, Kudüs’ün Yahudi dualarında ne şekilde yer aldığı ve onlar için ne anlam ifade ettiği fenomenolojik yöntem aracılığıyla anlaşılmasına ve ortaya konulmaya gayret edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Yahudilik, Kudüs, Dua, Anlam.

GİRİŞ

Tarihi çok eskilere dayanan Kudüs, içinde barındırdığı kutsal mekânlar nedeniyle Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinleri için özel bir anlam ve kutsallığa sahiptir. Nitekim Yahudilerin Kudüs ile olan ilişkileri, eski dönemlere kadar dayandırılmakta ve süreç içerisinde inşa edilen Mabel’in iki defa yıkılması ve çeşitli sürgünlerin yaşanması gibi pek çok önemli olay nedeniyle Yahudi tarihinde defalarca yıkımın ve yeniden ayağa kalkmanın yaşandığına dikkat çekilmektedir. Bu nedenle Yahudilerin zihinlerinde daima Kudüs’e geri dönmek ve burayı yeniden inşa etmek şeklinde temayüz eden ve dinin çeşitli doktrinleriyle de temellendirilen bir umut ve görev algısı var olmaktadır. Öyle ki bu durum, dünyada tek Yahudi devleti olan İsrail’in “Hatikvah” (Umut) adındaki ulusal marşında şu şekilde ifade edilmektedir: “Kalbinin derinliğinde, Bir Yahudi’nin gönlü hasret çektiğçe ve bir göz Doğuya doğru, Sion’a doğru baktıkça, Ümidimiz henüz kayıp değildir, Kendi toprağımızda, Sion ve Kudüs’ün toprağında, Özgür bir halk olmanın, İki bin yıllık ümidi.”¹

Bireysel veya cemaat halinde yapılan Yahudi dualarında bu umuda işaret eden ve Kudüs’ün Yahudiler için ifade ettiği anlamı ortaya koyan pek çok vurguya rastlanmaktadır. Böylelikle Tanrı/Kutsal ile inananın iletişim vasıtası olarak görülen ve söz ile de tezahür eden dua fenomeni oldukça yararlı bir anlama aracı niteliği taşımaktadır. Çünkü dua aracılığıyla inanan, kendi inancını, arzu ve isteklerini dile getirerek kendi inanç dünyasının anahtarlarını veya anlam dünyasını açığa vurmaktadır.

1. YAHUDİLİKTE KUDÜS İDEALİ VE YAHUDİ BELLEĞİNDEKİ İZDÜŞÜMLERİ

Kudüs, dünyadaki kutsal şehirler içerisinde emsalsiz bir yere sahiptir. Çünkü bu şehir Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinleri için de kutsal kabul edilir.² Yahudilerin Yeruslayim/Yeruşalim, Hıristiyanların Jerusalem ve Müslümanların Kudüs dediği şehrin ismi,³ ilk olarak Tanah’ın altıncı kitabı olan Yeşu kitabında “Yeruşalim Kralı Adoni-Sedek” ifadesinde zikredilmektedir.⁴ Tanah’ta Yeruslayim (Kudüs), Mabel’in merkezde yer aldığı bölgeye karşılık gelmekte, kimi zaman Sion olarak ifade edilmekte ve “Tanrı’nın/Rabb’in Evi” olarak nitelendirilmektedir.⁵ “Barış şehri” veya “barışın temeli” anlamlarına gelen bu şehrin

1. Ruth Ben-Haim, *İsrail Hakkında Gerçekler* (Kudüs: İsrail Enfarmasyon Merkezi, 2003), 73.

2. Leslie J. Hoppe, *The Holy City: Jerusalem in the Theology of the Old Testament* (Minnesota: The Liturgical Press, 1991), 1.

3. Bu çalışmada inananın (Yahudilerin) bakış açısına odaklanmak amacıyla hem Yeruslayim hem de Kudüs isimleri kullanılmaktadır. Özellikle Yahudi kutsal metinlerinden ve dua kitaplarından alıntılar yapıldığı noktalarda “Yeruslayim” ismi kullanılmakta ve açıklamalarda parantez içerisinde Kudüs ifadesine yer verilmektedir.

4. Yeşu 10/1. Ancak Tevrat’ta bahsedilen Salem şehrinin Kudüs olduğu şeklindeki geleneksel görüşün doğru kabul edilmesi durumunda ilk defa bu şehirden, (Hz.) İbrahim ile görüşen şehrin kralı Melkisedek nedeniyle Yaratılış 14/18’de bahsedilmektedir. Bu konu hakkında bk. Ömer Faruk Harman, “Kudüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 22: 323.

5. Mezmurlar 122/1-2; 46/4-7; 48/2.

ismi, Tanah'ta 750 defa ve Sion ismiyle 180 defa geçmektedir. Yine bu kitapta Kudüs için Moriah Dağı, Tapınak Tepesi, Davut Şehri, Yahuda Şehri ve Kutsal Şehir gibi isimler kullanılarak yapılan yüzün üzerinde; Yahudi hukukunda ise iki binin üzerinde atıf yer alırken, Rabbani literatüre bakıldığında bu sayıların ciddi oranda arttığı görülmektedir.⁶

Yahudilikte Kudüs, hem İsrail oğulları hem de Yahve ile olan ilişkisi nedeniyle dinin merkezinde yer almaktadır. Çünkü Yahudilikte, bir taraftan İsrail oğulları Kudüs'ün göbeğinde oturan millet olarak tanımlandığı için İsrail oğulları ile Kudüs arasında;⁷ diğer taraftan Yahve'nin Kudüs'ü seçerek konut edindiği, sonsuza dek burada yaşayacağı ve burayı ihya edeceği⁸ inancından hareketle Yahve ile Kudüs arasında özel bir ilişki kurulmaktadır. Yahudilere göre dünyanın merkezi olan Kudüs (Bu şehrin merkezini de Sion Dağı ve Mabet bölgesi oluşturur) ve onun merkezi olduğu vaat edilmiş topraklar⁹ dünyanın diğer ülkelerinin topraklarından kutsaldır.¹⁰ Böylelikle Yahudiler kendilerini, kutsal bir mekânda (Kudüs) kutsal bir Tanrı'yla oturan kutsal bir toplum olarak telakki etmektedir.¹¹ Bu nedenle Yahudiler için kutsal topraklar, sadece vaat edilmiş bir vatan değil aynı zamanda dinin en temel kurum ve kurallarının teşekkül ettiği ve yaşanabildiği yegâne toprakları ifade etmektedir.¹²

Kudüs'ün Yahudilerin dini hayatının odağına yerleşmesi, M.Ö. X. yüzyılda, Yahudilerin en büyük kahramanlarından olan Kral Davut'un şehri fethederek toplumun dini ve siyasi başkenti yapması ve Ahit Sandığı'nın buraya getirilmesi sonucunda gerçekleşmiştir.¹³ İsrail kralı olan Davut, bağlı bulunduğu güneydeki Yehuda ile kuzeydeki İsrail bölgelerine ait kabileleri tek bir merkez etrafında toplamak amacıyla stratejik konuma sahip olan Kudüs'ü fethetmiş ve buraya krallık sarayını inşa ettirmiştir. Kral Davut bir mabet inşa etmeyi çok istemiş ancak Tanrı'nın kendisini uyarması nedeniyle,¹⁴ mabedi inşa etmek oğlu Süleyman'a nasip olmuştur. Dolayısıyla Süleyman Mabedi'nin inşa edildiği ve yeni fetihlerle krallığın güçlendiği bu dönem İsrail tarihinin altın çağı olarak Yahudilerin hafızalarındaki yerini

-
6. Rabbi March Tanenbaum, "Jerusalem's Uniqueness", *The Jerusalem Question and Its Resolution: Selected Documents*, ed. Rüt Lapidôt et al (Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 1994), 254; Harman, "Kudüs", 22: 323-324.
 7. Jean-Christophe Attias- Esther Benbassa, *Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, trc. Nihal Önel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 59.
 8. Bk. Mezmurlar 132/ 13-18; II. Krallar 21/7; Yoel 3/21.
 9. Yahudilikte Tora'da sınırları açıkça belirtilmemiş olsa da Tanrı'nın adını yaşatmak ve İsrail oğullarını yerleştirmek için bir yer seçtiği (Bk. Yasa'nın Tekrarı 12/5, 11, 21, 26) anlayışına dayanan vaat edilmiş toprak inancı teşekkül etmiştir. Bazı yorumlarda Tora'da bu inanç bağlamında Kudüs isminden özel olarak bahsedilmemesine rağmen bu inancın Yahudi geleneğindeki din yorumcuları aracılığıyla Kudüs ekseninde şekillendiği ifade edilmektedir. Bu konu hakkında bk. Reuven Firestone, "Jerusalem: Jerusalem in Judaism, Christianity and Islam", *Encyclopedia of Religion (Second Edition)*, ed. Lindsay Jones (New York: Macmillan Reference, 2005), 7: 4839.
 10. Attias-Benbassa, *Kutsal Topraklar ve İsrail*, 60; Rabi Benjamin Blech, *Geçmişten Günümüze Yahudi Tarihi ve Kültürü*, trc. Estreya Seval Vali (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2004), 105; Harman, "Yahudilik I", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Ali Erbaş (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), 129.
 11. Ali Osman Kurt, "İkinci Mabet Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006): 442 (32. dipnot).
 12. Baki Adam, "Yahudilik", *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 65.
 13. Bk. II. Samuel 5/6-9; II. Samuel 7/12-13; Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2003), 43; Firestone, *Yahudiliği Anlamak: İbrahim'in/Avram'ın Çocukları* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2004), 34-35. Yahudi kutsal metinlerinde Davut'tan önce, İsrail oğullarının ilk kralı olan Şaul'un Yerusalayim'i ele geçirme isteği olduğuna dair herhangi bir imada bulunulmamasından hareketle Davut zamanına kadar Kudüs'ün İsrail oğulları için herhangi bir öneme sahip olmadığı ifade edilmektedir. Bu konu hakkında bk. Eldar Hasanoğlu, "Tanah'ta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/ 2 (2015): 135.
 14. Bk. II. Samuel 7/1-13; I. Tarihler 28/3.

almıştır.¹⁵ Bu doğrultuda dini, siyasi ve sosyal imkânları nedeniyle bu dönem, Yahudilerin belleğinde yeniden gerçekleştirilmesi gereken bir ideal olarak yerini ve önemini korumaktadır.¹⁶

Kudüs'ün Yahudiler açısından öneminin en önemli boyutunu ise Süleyman Mabedi olarak bilinen Yahudilerin Bet Hamikdaş (Kutsal Ev) dedikleri, Ahit Sandığı'nı barındıran ve dinin merkezi olarak da nitelenen kutsal mekân oluşturur. Nitekim Yahudilik ile bütünleşen, Yahudilerin birlikteliklerinin ve Tanrı'ya bağlılıklarının yegâne sembolü ve bazı ibadetlerin eda edilebildiği tek mekân olan bu Mabet, mimari yapısından, orada kimlerin ne şekilde görev yapacaklarına varıncaya kadar tamamen Tanrı'nın isteği doğrultusunda tasarlanmıştır. Tarihi süreçte farklı zamanlarda tahribata uğrayan ve en son M.S. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılan bu Mabet'ten günümüze yalnızca batı duvarı kalmış ve süreç içerisinde buraya Müslümanlar tarafından Mescid-i Aksa inşa edilmiştir. Bu nedenle Yahudiler Batı duvarının önünde Mabet'in durumu için ağıtlar yakarak, bu Mabet'in yeniden inşası için Tanrı'ya dua ederler.¹⁷ Dolayısıyla Yahudi geleneği açısından Kudüs'ün kutsal şehir olarak görülmesinde Tanrı'nın bu şehri seçmesinin yanında Mabet'in de burada yer alması önemli rol oynamıştır. Hatta bu Mabet'in, Yahudilik için Kudüs'ün kutsallığının garantörü olduğu yönünde yorumlar yapılmıştır.¹⁸

Yahudiler, Süleyman Mabedi'nin çeşitli dönemlerde tahribata uğraması ve nihayetinde yıkılması ve yaşanan çeşitli sürgünler nedeniyle Davut soyundan gelecek, Tanrı krallığını kurarak kendilerini Kudüs'e hâkim kılacak, arzuladıkları ideal yaşama kavuşturacak ve Mabet'i yeniden inşa edecek bir Mesih inancına sahip olmuşlardır. Mesih'e olan inanç Yahudi mezhepleri arasında farklılık göstermekle birlikte özellikle Ortodoks Yahudiler geleneksel Mesih inancına inanmakta ve bu inancı savunmaktadırlar. Dolayısıyla Tanrı'ya yapılan dualarda Mesih inancı onlar için önemli bir yer teşkil etmektedir. Nitekim 1948'de bağımsız İsrail devleti kurulmasına rağmen dindar Yahudilerin hepsi hala Mesih beklemektedir.¹⁹ Böylelikle Mesih inancı, özellikle Ortodoks Yahudilerin Kudüs idealini gerçekleştirme umutlarını diri tutma ve birlikteliklerini koruma vazifesi görerek, bu amaç doğrultusunda yaptıkları eylemleri dinî açıdan temellendirmektedir.

Kudüs'ün Yahudilik açısından önemli yönlerinden biri de, Yahudilerin dua ve ibadet esnasında bu şehre yönelmeleridir. Zira Kudüs, II. Mabet'in yıkılmasından sonra da Yahudiler için dinî merkez ve kible olma özelliğini sürdürmüştür. Bu doğrultuda II. Mabet'in yıkılışından sonra inşa edilen sinagogların yönü ve sinagogların rulo halinde el yazması Tora tomarlarının saklandığı "Aron Ha-Kodeş" adındaki bölümleri de Kudüs yönünde yapılmıştır. Buna istinaden Yahudilikte hem evlerde hem de sinagoglarda, ibadet esnasında Kudüs'e

15. Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik* (İstanbul: İsam Yayınları, 2008), 23.

16. Bk. Blech, *Yahudi Tarihi ve Kültürü*, 109-110.

17. Bu konu hakkında bk. Adam, "Kutsal Mekân", *Dinler Tarihi*, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013), 192; Muhammed Güngör, *Yahudilik Açısından Süleyman Mabedi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014), 7; Blech, *Yahudi Tarihi ve Kültürü*, 109-110.

18. Jules A. Gutin, *Rejoice with Jerusalem* (New York: United Synagogue Youth, 1984), 21.

19. Bk. Gürkan, *Yahudilik*, 114-122; Adam, "Yahudilik", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: DİB Yayınları, 2010), 213-214; "Yahudilik", *Dinler Tarihi El Kitabı*, 94; Abdurrahman Küçük, *Dönmeler (Sabatayistler) Tarihi* (Ankara: Alperen Yayınları, 2001), 115-127.

dönülmektedir.²⁰ Bu uygulama her daim Kudüs'ü Yahudilere hatırlatma vazifesi görmektedir. Nitekim Kudüs'ten uzak kalan Yahudilerin "Ey Yeruslayim, seni unutursam sağ elim kurusun. Seni anmaz, Yeruslayim'i en büyük sevincimden üstün tutmazsam, Dilim damağıma yapışsın!"²¹ ifadelerinden hareketle, Yahudi dini yaşamını sarmalayan ve adeta Yahudilerin imanlarının odağında yer alan Kudüs idealinin, onların belleğinde "unutulmaması gereken" olarak tezahür ettiğini söylemek mümkündür.

Yahudilikteki bu önemine rağmen Kudüs, İslam ve Hıristiyanlık için de önemlidir. Ancak her üç dinin Kudüs'e ve buradaki kutsal mekânlara yönelik bakışlarında farklılıklar söz konusudur. Kudüs, Yahudiler ve Müslümanlar nazarında sahip olduğu kutsallığa Hıristiyanlar nazarında sahip değildir. Ancak çeşitli sebeplerle Hıristiyanlar Kudüs'e sahip çıkmış,²² Kudüs'le birlikte Filistin'deki diğer kutsal mekânları ellerinde tutmak için Müslümanlara ve Yahudilere karşı mücadele vermişlerdir.²³ Bu çerçevede Kudüs, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanların kutsallarının veya farklı amaçlarının kesiştiği, her daim sıcaklığını koruyan ve çeşitli zamanlarda alevlenen/alevlendirilen ve uluslararası arenalarda çeşitli şekillerde gündeme gelen/getirilen merkezinde kutsal mekânın yer aldığı uluslar ve dinler arası bir mesele olarak görülmektedir. Bu nedenle geçmiş, şimdi ve gelecek arasında kurulan ebedi bağın ve gelenekler arasındaki sürekliliğin en fazla tezahür ettiği yer olan Kudüs, kutsallığına denk düşen bir gerilimin merkezindedir ve üzerinde üç büyük dinî geleneğin, kendi tarihlerinden hareketle hak iddia ettikleri bir konuma sahiptir. Ancak Kudüs üzerindeki bu iddialar kimi zaman birbirini dışlayacak şekilde ortaya konmaktadır.²⁴

1. YAHUDİ DUALARINDA KUDÜS İDEALİ VE YANSIMALARI

Dua, dinlerin olmazsa olmaz nitelikleri arasındadır ve inananların hayatında talep, af dileme, şükretme ve methetme gibi farklı şekillerde tezahür eder. Duayı Tanrı ile insan arasında gerçekleşen canlı bir iletişim olarak tanımlayan²⁵ din bilimcisi Friedrich Heiler (1892-1967), duanın dinin merkezi fenomeni olduğunu düşünürken, Din Fenomenolojisinin mimarlarından olan Chantepe de la Saussaye (1848-1920) duanın sona erdiği yerde dinin de sona ereceğini belirtir.²⁶ Amerikan Reform Yahudilerinin önderlerinden olan Rabbi Samuel S. Cohon (1888-1959) ise bu durumu, "Din, duadan çok fazlası olmasına rağmen duasız din hiçbir şeydir"²⁷ sözüyle ortaya koyar.

20. Ahmet Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2002): 5; Lee I. Levine, *Ancient Synagogues Revealed* (Jerusalem: Israel Exploration Society, 1981), 5-12.

21. Mezmurlar 137/5-6.

22. Hıristiyanların dinî ve siyasi nedenlerle Yahudilerin Filistin'de Yahudi devleti kurma faaliyetlerinde rol almalarını "Hıristiyan Siyonizmi" olarak nitelendiren dinler tarihçisi Baki Adam, yıllardır misyonerlik faaliyetlerinden istedikleri sonucu alamayan Hıristiyanların Ortadoğu'daki Müslüman ülkeleri kontrol altında tutabilmek ve çeşitli dinî ve siyasi emellerini gerçekleştirebilmek için Yahudilere bir Yahudi devleti kurduğunu ve buna yönelik Müslüman tepkisini dengelemek için de Siyonizm'in bir oyun olarak sahnelendiğini ileri sürmektedir. Bu konu hakkında bk. Adam, "Hıristiyan Siyonizmi", *Bizim Dergâh* 49 (1992): 6-8.

23. Adam, "Kutsal Mekân", 198.

24. Gürkan, "Yahudiliğin Kudüs'e Bakışı: Tarih ile Mit Arasında Kudüs", erişim: 15 Şubat 2018, https://www.academia.edu/35767191/Yahudiliğin_Kudüse_Bakışı_Tarih_ile_Mit_Arasında_Kudüs_The_Jewish_h_approach_to_Jerusalem_the_holy_city_between_history_and_myth, 2.

25. Friedrich Heiler, *Prayer: A Study in the History and Psychology of Religion*, trans.- ed. Samuel McComb (London, New York, Toronto: Oxford University Press, 1932), 362.

26. Heiler, *Prayer*, xiii-xiv.

27. Samuel S. Cohon, *Judaism: A Way of Life* (Cincinnati: The Union of American Hebrew Congregations, 1948), 315.

Yahudilikte dua, dinî hayatın ve ritüellerin vazgeçilmez bir parçasıdır. Yahudi rabbiler duayı dinî açıdan temellendirmek için Tora'da yer alan "Tanrı'nız Rab'bi sevin; bütün yüreğinizle, bütün canınızla O'na kulluk edin"²⁸ cümlesinden hareketle "Yüreğin kulluğu nedir?" sorusunu sorarak, bu soruya cevaben "O, duadır" cevabını verirler.²⁹ Dolayısıyla bu dinde dua, "Seni çağırıyorum, ya Rab, yardımına koş! Sana yakarınca sesime kulak ver! Duam önünde yükselen buhur gibi, El açışım akşam sunusu gibi kabul görsün!"³⁰ ifadelerinde belirtildiği üzere Mabet dönemindeki kurban ibadetiyle eşdeğer olarak görülmüştür. Çünkü özellikle II. Mabet dönemi ve takip eden tarihi süreçte Mabet'te kurban ibadetinin yerini sabah, ikinci ve akşam vakitlerinde okunan dualar almıştır. Dolayısıyla söz konusu vakitlerde ve bayramlar gibi diğer önemli zaman dilimlerinde okunan dualar Yahudi literatüründe önemli bir yer işgal etmiştir.³¹

Yahudi duaları Mişna ve Talmud dönemlerinde biçimsel hale getirilmiş ve zamanla dualara ek dualar ve *piyyutim* adı verilen şiirler eklenmiştir. İlk yazılı dua kitabı IX. yüzyılda Amram Gaon (816-874) tarafından meydana getirilirken, bu kitap daha sonraki yüzyıllarda bazı ilavelerle günümüzde sinagoglarda kullanılan haline ulaşmıştır. Bu çerçevede Yahudilerin "Sidur"³² adını verdikleri dua kitaplarından yararlanmak suretiyle belirli zamanlarda dua etmeleri dini yaşamlarının vazgeçilmezi haline gelmiştir.³³ Günümüzde Aşkenaz Ortodokslara ve farklı Sefarad gruplara ait dua kitaplarının yanı sıra, Yemenli ve İtalyan Yahudiler tarafından kullanılan müstakil dua kitapları, ayrıca çeşitli ülkelerin Reformist, Muhafazakâr gibi Yahudi cemaatlerine ait liturjiler mevcuttur.³⁴

Yahudi ritüellerinin ana unsurlarından olan dua, İbranicede, muhakeme etmek, aracılık etmek, yalvarmak anlamlarına gelen *palal* kökünden türeyen *tefila* ile ifade edilir. Yahudiliğe göre duayı, anlamlı ve mutlu bir yaşam sürmek amacıyla iradesine bağlanmak ve ondan merhamet dilemek için Tanrı'yla iletişim kurma teşebbüsü olarak tanımlamak mümkündür.³⁵ Yahudilikte övgü duaları (*şevah*), istek duaları (*bakaşa*) ve şükran duaları olmak üzere başlıca üç dua türü vardır.³⁶ Kutsal kitaptan bu dualara örnek teşkil edecek pek çok dua paragrafının okunması duaların önemli bir boyutunu oluşturur.³⁷ Yahudi anlayışına göre bu dualar sayesinde insan, Tanrı'ya saygıyla bakarak, ona arzularını, düşüncelerini, keder ve sevinçlerini ifade etme imkânına sahip olur. Dolayısıyla bu şekilde Tanrı'ya kendini ifade eden kişinin, bir taraftan Tanrı'nın sevgi ve şefkatine olan imanı kuvvetlenirken diğer taraftan duygu, düşünce ve istekleri konusunda terbiye edilerek ilahi iradeye uygun düşünme ve hareket etme yeteneği

28. Yasa'nın Tekrarı 10/12.

29. Cohon, *Judaism*, 316.

30. Mezmurlar 141/1-2.

31. Bk. Mehmet Katar, "Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları", *Dini Araştırmalar* 1/1 (1998), 69- 70; Judah David Eisenstein, "Prayer", *The Jewish Encyclopedia*, ed. Isidore Singer (New York, London: Funk and Wagnalls Company, 1905), 10: 166; Adam, "Yahudilik", *Dinler Tarihi El Kitabı*, 100; David Bridger- Samuel Wolk, *The New Jewish Encyclopedia* (New Jersey: Behrman House, Inc. Publishers, 1976), 389-390.

32. Sinagogda ve evde belirli zamanlarda söylenecek zorunlu ve geleneksel liturjiyi içeren Yahudi dua kitabıdır. Bk. Besalel, "Dua Kitabı", *Yahudilik Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2001), 1: 146.

33. Bk. Besalel, "Dua", 1: 144; "Dua Kitabı", 1: 146; Bridger-Wolk, *The New Jewish Encyclopedia*, 390.

34. Gürkan, *Yahudilik*, 156.

35. Firestone, *Yahudiliği Anlamak*, 136; Besalel, "Dua", 1: 143; Cohon, *Judaism*, 317.

36. Blech, *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*, trc. Estreya Seval Vali (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2003), 321.

37. Eisenstein, "Prayer", 10: 164; Besalel, "Dua", 1: 143.

gelişir.³⁸ Dualar bireysel olarak veya herhangi bir sayıya sahip cemaatle söylenebilirse de duaların belli kısımları yalnızca *minyan* (on yetişkin erkekten oluşan topluluk) ile okunur. Dolayısıyla Yahudilikte cemaat halinde yapılan duaların bireysel olarak yapılanlara tercih edildiği bir anlayış hâkimdir.³⁹ Bu şekilde bir Yahudi'den, kolektif Yahudi hafızasına hizmet edecek şekilde dua etmesi beklenmektedir.

Yahudilikte dua için temelde iki farklı yöntemden söz etmek mümkündür. Birincisi, dua edenin özel durumuna, duygusuna ve isteğine göre duanın kendiliğinden (anlık) gerçekleşmesidir. Pek çok dinde ortak olan bu dua şeklinde aracılık, belirlenmiş özel kelime, zaman ve mekân yoktur. İkincisi ise, belirlenmiş bir form, dil, zaman ve mekâna göre belirlenen gelenekselleşmiş dua şeklindedir.⁴⁰ Yahudilikte dua esnasında yapılacak hareketlerin, kullanılacak dilin, dua edilecek zamanın ve mekânın açık bir şekilde belirtilmesi bu açıdan önemlidir. Bu bağlamda Yahudi dua kitabı Sidur, gelenekselleşmiş duaların ifasında etkin rol oynar.⁴¹

Yahudi rabbiler dua kitaplarının Yahudi inanç ve tarihinin özü ve özeti olduğunu ifade ederler.⁴² Çünkü Yahudilikte inananların dini inanç ve düşünce dünyalarının temel özellikleri hakkında önemli bilgiler sunan gelenekselleşmiş dualar, dinin tarihi süreciyle beraber şekillenen ve bu süreçte yaşanan olayları, acıları, üzüntüleri, korkuları, mutlulukları ve umutları yansıtan bir yapıya sahiptir.⁴³ Bu nedenle Yahudilerin yaşadıkları dini tecrübeleri anlamak adına önemli bir zemin sunmaktadır. Buradan hareketle bu makalede Yahudi duaları, "düzenli olarak", "bayramlarda" ve "geçiş dönemleri ve özel durumlarda" yapılan dualar şeklinde kategorize edilerek, bu dualarda Kudüs'e yönelik vurguların genel özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır.⁴⁴

1.1. Düzenli (Günlük/Belirli Vakitlerde) Yapılan Dualarda Kudüs

Yahudi liturjisinde günlük olarak yapılan sabah (şaharit), ikindi (minha) ve akşam (arvit) duaları önemli yer teşkil eder ve düzenli olarak yapılan bu duaların merkezinde *Şema* ve *Amida* duası yer alır.⁴⁵ *Şema* duası, Kudüs'e temas etmemesine rağmen, Kudüs idealini gerçekleştirecek olan Tanrı'nın birlik, yaratıcılık ve kurtarıcılık özelliklerini, ona yönelik iman ve vaat edilen çağın geleceğine yönelik kişisel inancı ifade eder.⁴⁶ Çünkü bu dua, Yahudilerin sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa okudukları, bir iman ikrarı olarak kabul edilen ve "Dinle, ey İsrail! Tanrımız Rab tek Rab'dir"⁴⁷ şeklinde ifade edilen bir duadır. Yasa'nın Tekrarı 6/5-9, 11: 13-21 ve Çölde Sayım 15/37-41'den derlenen ve üç bölümden oluşan bu duada,

38. Kaufmann Kohler, *Jewish Theology: Sistematically and Historically Considered* (New York: Macmillan, 1923), 275.

39. Firestone, *Yahudiliği Anlamak*, 137; Besalel, "Dua", 1: 144.

40. Jeremy Penner, *Patterns of Daily Prayer in Second Temple Period Judaism* (Leiden: Brill, 2012), 1.

41. Bk. Michael Keene, *This is Judaism* (Cheltenham: Stanley Ternes Publishers, 1996), 352-355.

42. Nahum Norbert Glatzer, *Franz Rosenzweig: His Life and Thought* (Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company, 1998), 251.

43. Suzan Alalu v. dğr., *Yahudilik'te Kavram ve Değerler, Dinsel Bayramlar* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2001), 284.

44. Yahudi mezhepleri arasında dualar ve dua kitaplarıyla ilgili bazı farklılıklar mevcuttur. Bu çalışmada konunun kapsamını muhafaza etmek amacıyla özellikle Türkçeye çevrilmiş olan, Türk Musevi Cemaati tarafından basılan ve kullanılan *Sidur Kol Yaakov* ve *Dini Uygulama Rehberi* adlı eserler kullanılarak gerekli görülen noktalarda farklılıklara işaret edilecektir.

45. Uri Ehrlich, "Amidah", *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*, ed. Fred Skolnik (London: Macmillan Reference, 2007), 2: 72; Besalel, "Dua", 1: 143; Gürkan, *Yahudilik*, 156.

46. Gürkan, *Yahudilik*, 63; Firestone, *Yahudiliği Anlamak*, 137.

47. Yasa'nın Tekrarı 6/4-9.

Tanrı'ya iman ve emirlerine itaat, Tanrı'nın emirlerine uyanlara mükâfat ve uymayanlara ceza ve Tanrı'nın emirlerine itaatin bir işareti olarak *tallit* (dua şalı) kullanılması yer alır. Bu dua, Yahudi hayatının Tanrı'nın birliği ve emirleri ekseninde başlaması ve sona ermesi gerektiğini telkin eder.⁴⁸ Yahudi Rabbiler, Şema duasını harfi harfine ve konsantrasyon (kavana) ile söyleyen kişinin, Tanrı tarafından kötü yazgulardan kurtarılacağını ifade eder.⁴⁹ Bu şekilde bütün Yahudi dualarında olduğu gibi Kudüs'le ilgili dualarda da Tanrı, vazgeçilmez bir karakter olarak temayüz eder. Nitekim özellikle Sefarad Yahudilerde ve İsrail topraklarındaki Aşkenaz sinagoglarda akşam Amida duasından önce Tanrı'nın birliğini vurgulayan Şema duasını okumanın bir zorunluluk olarak kabul edilmesi ve Amida duasına geçerken herhangi bir şekilde ara vermemeye özen gösterilmesi⁵⁰ bu durumun bir tezahürü olarak kabul edilebilir.

Kudüs'e yönelik vurguları açısından dikkat çekici olan Amida duası, Yahudi literatüründe "Kudüs'e bağlılık (vatandaşlık) duası" olarak nitelendirilmektedir.⁵¹ Günlük duaların zirvesini ve merkezini oluşturan Amida duasının tarihi kökenine bakıldığında, bu duanın Mabel'in M.Ö. VI. yüzyılda Babilliler tarafından yıkılması sonucunda Babil sürgününe uğrayan Yahudilerin Kudüs'e geri dönmesi ve Mabel'in yeniden inşa edilmesinden sonra toplumun ve dinin yeniden imarı amacıyla Ezra'nın kurduğu Sanhedrin'in (büyük meclis) din adamları tarafından yazıldığı ifade edilmektedir. Amida'ya esas şeklinin ve günde üç defa okunması uygulamasının ise II. Mabel'in yıkılışını takiben Yahudi âlimi ve meclis başkanı olan Rabban Gamaliel II'ye (ö. 110) dayandığı görüşü ağırlık kazanmaktadır.⁵² Dolayısıyla iki durumda Kudüs'teki Mabel duanın kökeni açısından önemli yer teşkil etmektedir. Çünkü Babil sürgünü sonrasında yeniden inşa edilen Mabel, daha önce olmadığı kadar Yahudi dinî yaşantısında ve belleğinde merkezi bir konuma sahip olmuştur.⁵³

Yahudilikteki duaların ayakta yapılan bölümünü oluşturan Amida (Şemone Esre) duası, ayakta, alçak sesle ve minyan eşliğinde okunan bir çeşit ortak duadır. Bu dua çeşitli formlarda, günlük dualar, Şabat, Yom Kipur, Roş Hodeş ve Yahudi Bayramlarında okunur. Bu duayı okuyan Yahudilerin, Kudüs/Mabel yönüne dönmeleri⁵⁴ ve "biz" zamirini kullanarak duanın bir cemaat duası olduğunu idrak etmeleri gerekir. Esasında on sekiz bölüm olan bu dua, daha sonra eklenen bir ilaveyle on dokuz bölümden oluşur.⁵⁵ Yahudi kutsal metinlerine ve hitap tarzlarına dayanan Amida duasında,⁵⁶ onuncu bölüme kadar Tanrı'nın yüceliğine,

48. Eisenstein, "Shema", *The Jewish Encyclopedia*, ed. Isidore Singer (New York, London: Funk and Wagnalls Company, 1905), 11: 266-267; Ronald L. Eisenberg, *The Jps Guide to Jewish Traditions* (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2004), 413-416; Gürkan, *Yahudilik*, 157.

49. Rabi Nisim Behar, *Dini Uygulama Rehberi (El Gid Para El Pratikante)*, trc. Mordehay Yanar (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2009), 89.

50. Eisenberg, *The Jps Guide to Jewish Traditions*, 421.

51. Elias J. Bickerman, *Studies in Jewish and Christian History* (Leiden, Boston: Brill, 2007), 563.

52. Arnold S. Rosenberg, *Jewish Liturgy as a Spiritual System: A Prayer-by-Prayer Explanation of the Nature and Meaning of Jewish Worship* (Oxford: Rowman&Littlefield Publishers, 2004), 75-76; Emil G. Hirsch, "Shemoneh 'Esreh", *The Jewish Encyclopedia*, ed. Isidore Singer (New York, London: Funk and Wagnalls Company, 1905), 11: 276-277; Besalel, "Amida", 1: 61-62; Ehrlich, "Amidah", 2: 72; Eisenberg, *The Jps Guide to Jewish Traditions*, 422.

53. Kurt, "İkinci Mabel Dönemi Yahudiliği", 440.

54. Amida'da ne tarafa döneceğini bilmeyen bir kişi, istediği tarafa döner. Ancak kalbinde, Tanrı'nın kutsiyetinin Yeruşalayim'de bulunduğunu düşünmelidir. Behar, *Dini Uygulama Rehberi*, 93.

55. Rosenberg, *Jewish Liturgy as a Spiritual System*, 77-79; Besalel, "Amida", 1: 62; Ehrlich, "Amidah", 2: 72-73; Behar, *Dini Uygulama Rehberi*, 92-94; Hirsch, "Shemoneh 'Esreh", 11: 270.

56. Hirsch, "Shemoneh 'Esreh", 11: 276.

kutsallığına, merhametine ve kurtarıcılığına ve insanların maddi ve manevi ihtiyaçlarına yönelik vurgular yer almakla birlikte, duanın Yahudilerin Kudüs ideali açısından en önemli bölümlerini Yahudilerin özlemlerini ve Mesih'in kurtarıcılığıyla ilgili çeşitli vurguları içeren 10, 11, 12, 13, 14 ve 15. bölümleri teşkil eder.⁵⁷

Amida'nın onuncu bölümünde, "Özgürlüğümüz için büyük şofarı çal⁵⁸ ve sürgündeki insanlarımızı bir araya getirmek için bayrak aç ve bizi çabucak dünyanın dört bir ucundan toplayarak ülkemizde bir araya getir. Kutsalsın Sen Tanrım, halkı İsrail oğullarının her tarafa dağılmış olan insanlarını bir araya getiren"⁵⁹ ifadeleriyle sürgüne uğramış Yahudiler Tanrı'nın halkı olarak nitelendirilmekte ve onları Kudüs'ün merkezde yer aldığı ülkede toplaması için Tanrı'ya dua edilmektedir. Bölüm sonunda Tanrı, kendi dağılmış insanlarını (İsrail oğulları) bir araya getiren olarak kutsanmaktadır.⁶⁰ On birinci bölümde, "Önceden olduğu gibi yargıçlarımızı ve danışmanlarımızı bize geri ver. Tüm acıyı, üzüntüyü, sıkıntıyı bizden uzaklaştır ve ... iyiliğin ve şefkatle, dürüstlüğü ve adaletle bize hükmet. Kutsalsın Sen Tanrım, dürüstlüğü ve adaleti Seven Kral!"⁶¹ denilerek, Tanrı'dan Yahudilerin toplandığı ülkede, adaleti ve Yahudi hükümlerini tesis etmesi istenmektedir. Bölüm sonunda Tanrı, adaleti ve dürüstlüğü seven Kral olarak kutsanmaktadır.⁶² Duaya sonradan eklenen on ikinci bölümde, "Tanrı'ya inanmayanlar ve iftiracılar için umut kalmasın, tüm kötüler anında ortadan kalsın, tüm düşmanların ve senden nefret eden herkes çabucak yok olsun. Kötülüğün saltanatını kökünden yok et, yık. Zaman geçmeden, günümüzde onların işini bitir ve onlara boyun eğdirt. Kutsalsın Sen Tanrım, düşmanları ezen ve kötülere boyun eğdirten."⁶³ cümleleriyle imansızların, kötülerin ve düşmanların Yahudilere zarar vermemesi için Tanrı'nın yüceliğine sığınılmaktadır. Bölüm sonunda Tanrı, düşmanları ezen ve kötülere boyun eğdirten olarak kutsanmaktadır.⁶⁴ Liberal liturjilerde bu bölüm heretikler veya imansızlar özelinden çıkartılarak, genel anlamda kötülüğe karşı durmak anlamında yeniden yorumlanmaktadır.⁶⁵

On üçüncü bölümde, "Dürüstlerin, Sana bağlı olanların, Senin halkın İsrail Evi'nden geri kalanların hatırına, halkının bilgelerinin, geri kalan Tora öğrencilerinin hatırına, içtenlikle

57. Ehrlich, "Amidah", 2: 74.

58. Bu ifade Yeşaya 27/13'deki "Evet o gün büyük bir boru çalınacak; Asur'da yitenlerle Mısır'a sürgün edilenler gelip kutsal dağda, Yeruşalayim'de Rab'be tapacaklar" cümlesine dayanmaktadır. Bk. Hirsch, "Shemoneh 'Esreh", 11: 276.

59. *Sidur Kol Yaakov*, çev. Liliane Zerbib (Kazes) (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2005), 128; Bu dualar Yeşaya 11/11- 12'deki "O gün Rab, uluslar için sancak kaldıracak, sürgün İsrail oğullarını toplayacak, dağılmış Yahudiler'i, dünyanın dört bucağından bir araya getirecek" cümlelerine atıfta bulunmaktadır. Bk. Hirsch, "Shemoneh 'Esreh", 11: 276.

60. Ehrlich, "Amidah", 2: 73; Hirsch, "Shemoneh 'Esreh", 11: 271.

61. *Sidur Kol Yaakov*, 128- 130; Bu bölüm Yeşaya 1/26'daki özellikle kutsal metinde Davut ve Süleyman dönemlerine atfen sadık kent olarak nitelendiren Kudüs'ün Yeşaya döneminde kötülükle dolduğu ve yöneticilerin adaletsizlik ve haksızlıklarıyla öne çıktığı bir ortamda Tanrı'nın Kudüs'e yönelik şu ifadelerine dayanır: "Eskiden, başlangıçta olduğu gibi, sana yöneticiler, danışmanlar yetiştireceğim, ondan sonra 'Doğruluk Kenti', 'Sadık Kent' diye adlandırılacaksın. Sion adalet sayesinde, tövbe edenleri de doğruluk sayesinde kurtulacak." Bk. Hirsch, "Shemoneh 'Esreh", 11: 276.

62. Ehrlich, "Amidah", 2: 74; Besalel, "Amida", 1: 62; Hirsch, "Shemoneh 'Esreh", 11: 271.

63. *Sidur Kol Yaakov*, 130; Tanah'taki ifadelerle karşılaştırmak için bk. Mezmurlar 81/15; Yeşaya 25: 5. Bu bölümle ilgili olarak fakirlerin/mazlumların duaları nitelendirilmesi de yapılmaktadır. Hirsch, "Shemoneh 'Esreh", 11: 276.

64. Ehrlich, "Amidah", 2: 74; Besalel, "Amida", 1: 62; Hirsch, "Shemoneh 'Esreh", 11: 271.

65. Lawrence A. Hoffman, "Glossary", *My People's Prayer Book, Traditional Prayers, Modern Commentaries: The Amidah*, ed. Lawrence A. Hoffman (Woodstock: Jewish Lights Publishing, 2003), 208.

Yahudiliği seçmiş yabancıların ve bizim hatırımıza merhametin uyansın, Tanrı'mız... Kutsalsın Sen Tanrı'm, dürüstlerin desteği ve umudu.⁶⁶ ifadeleriyle Yahudileri koruması için Tanrı'dan merhamet dilenilmekte ve bölüm sonunda Tanrı dürüstlerin desteği ve umudu olarak kutsanmaktadır.⁶⁷ Böylelikle bu üç bölümde İsrail oğullarının seçilmişliğine, Tanrı'nın kutsallığına ve yüceliğine yönelik vurgular eşliğinde Yahudilerin belleğinde yer alan ideal yaşam modeline ve bu modeli hayata geçirmenin Tanrı'nın takdiriyle gerçekleşeceğine yönelik inanç kuvvetli bir şekilde ortaya konulmaktadır.

Amida duasının Kudüs'le ilgili en önemli kısmı on dördüncü bölümdür. Bu bölüm, "Dediğin gibi şehrin Yeruslayim'de otur ve oraya çabucak hizmetkârın David'in tahtını yerleştir ve şehri çabucak günümüzde sonsuza dek sürecek bir yapı olarak yeniden inşa et. Kutsalsın Sen Tanrı'm, Yeruslayim'i inşa eden"⁶⁸ cümlelerinden müteşekkildir. Bu bölümde Tanah'ta yer alan "Her şeye Egemen Rab, Sion için büyük kıskançlık duyuyorum... Sion'a dönecek ve Yeruslayim'de oturacağım. Yeruslayim'e Sadık Kent, Her Şeye Egemen Rab'bin Dağına Kutsal Dağ denecek' diyor"⁶⁹, "Rab, yeniden kuruyor Yeruslayim'i, Bir araya topluyor İsrail'in sürgünlerini"⁷⁰ ve "Onun (Davut) soyu sonsuza dek sürecek, Tahtı karşımda güneş gibi duracak, Göklerde güvenilir bir tanık olan ay gibi, Sonsuza dek kalacak"⁷¹ şeklindeki ifadelere atıfta bulunulmakta⁷² ve Yeruslayim'in (Kudüs) Yahudilik açısından Tanrı'nın mekânı olduğu hatırlatılmaktadır. Duada Yeruslayim'i fetheden ve buraya saray inşa eden Davut'un tahtının vurgulanması ve Tanrı'dan Yeruslayim'i yeniden inşa etmesinin istenmesi, Yahudilerin belleğindeki Davut ve Süleyman zamanını kapsayan ideal dönemin ve bu doğrultuda Yahudilerin daima ulaşmayı arzuladıkları Kudüs idealinin bir yansımasıdır. Bölüm sonunda Tanrı'nın, Yeruslayim'i inşa eden şeklinde kutsanması, Kudüs idealini gerçekleştirmede Tanrı'ya olan güveni ve ona yönelik temel beklentiyi ifade etmektedir. Bu bölümle birlikte Amida duasında Yahudilerin Kudüs idealine yönelik vurgularındaki genel ve ideal tavır, yerini mekân ve zaman tayin etmek suretiyle özel ve reel tavra bırakılmaktadır.

On beşinci bölümde "Hizmetkârın Davut'un tohumunun çabucak açmasını sağla ve (bizi) kurtararak onun gücünü artır, çünkü bütün gün bizi kurtaracağını umuyoruz. Kutsalsın Sen Tanrı'm, kurtuluşun gücünün filizlenmesini sağlayan"⁷³ ifadeleriyle kurtarıcının geleceği umudu dile getirilerek bu doğrultuda Davut'un tohumundan yani soyundan gelecek Mesih'in krallığında kurtuluşun bir an önce gerçekleşmesi için dua edilmekte ve Tanrı kurtuluşu sağlayan olarak kutsanmaktadır. Amida'nın 16. bölümünde duaların kabulü için içten yakarışlardan sonra 17. bölümde "Memnun kal, Tanrı'mız halkın İsrail oğullarından ve dualarına kulak ver ve Ev'inde Kutsalların Kutsal'ında Hizmeti yenile ve İsrail oğullarının

66. *Sidur Kol Yaakov*, 130; Bu bölüm, kutsal metinde Tanrı'nın merhametini uyandırma veya gazabına uğramaktan kaçınma yöntemlerine dayanılarak oluşturulmuştur. Karşılaştırmak için bk. Yeremya 31/20; Yeşaya 63/15; Mezmurlar 22/6; 35/ 2, 71/5.

67. Ehrlich, "Amidah", 2: 74; Besalel, "Amida", 1: 62.

68. *Sidur Kol Yaakov*, 132.

69. Zekeriya 8/3.

70. Mezmurlar 147/2.

71. Mezmurlar 139/36-37.

72. Hirsch, "Shemoneh 'Esreh", 11: 276.

73. *Sidur Kol Yaakov*, 132; Bu bölüm Davut'un soyundan gelecek Mesih beklentisini ve onun kurtarıcılığını ifade eden kutsal metin cümlelerine dayanmaktadır. Karşılaştırmak için bk. Hoşea 3/5; Yeşaya 61/7; Mezmurlar 1/23; 112/9; 89/4, 18, 21, 26; 132/10, 17; Yaratılış 49/18; Hezekiel 29/21; Yeremya 23/5; 33/15.

sunduğu kurbanların ateşini ve dualarını çabucak sevgi ve istekle kabul et. Ve halkın İsrail oğullarının hizmetinden her zaman memnun kalasın. Sen o büyük merhametinle bizi arzula ve bizlerden memnun kal. Ve gözlerimiz Senin merhametle Sion'a dönüşünü görsün. Kutsalsın Sen Tanrı'm, Kutsal Varlığı'nı Sion'a döndüren"⁷⁴ cümlelerinde ev ile Kudüs'teki kutsal Mabet'e ve kutsalların kutsalı denilerek bu Mabet'in en kutsal bölümüne atıfta bulunmaktadır. Çünkü Yahudilikte kademeli bir kutsallık anlayışı vardır. Buna göre Kudüs diğer topraklardan daha kutsaldır. Kudüs'ün en kutsal yeri Mabet ve Mabet'in en kutsal yeri de Ahit Sandığının yer aldığı "kutsallar kutsalı" adı verilen bölümdür.⁷⁵ Ayrıca Mabet'in ayakta olduğu dönemde kurban ritüeli gerçekleştirilirken, Mabet'in yıkılmasıyla bu ritüel bir anlamda askıya alınmıştır. Dolayısıyla Amida'da bu duruma işaret edilerek, Mabet'in yeniden inşası için Tanrı'ya dua edilmekte ve bunun gerçekleşmesiyle kurban ritüelinin tekrardan eda edilebileceğine olan inanç dile getirilmektedir. Bu durum Ortodoks Yahudiliğe göre kurban ritüelinin askıya alınmasının geçici bir durum olduğuna işaret etmektedir. Reformist Yahudiliğin dua kitaplarında kurbanla ilgili vurgular kaldırılmışken, Muhafazakâr Yahudilikte kurbanın tarihi bir vaka olduğuna işaret edilmekle birlikte Mabet yeniden inşa edilse de bu ritüelin tekrardan gerçekleşeceği öngörülmemektedir.⁷⁶ Bu bağlamda Reformist Yahudiler Amida duasında kendi ideolojileriyle çelişen vurguları kendilerine uygun şekilde değiştirmekte/yorumlamaktadır. Örneğin duada geçen Yahudilerin toplanmasını genel anlamda bir özgürlük; adaletin tesis edilmesini adalete odaklanmak; Tanrı'nın Mabet'i yeniden inşası ve Mesih beklentisini Kudüs'ün barışı olarak değerlendirmektedirler.⁷⁷

On sekizinci bölümde "Sana teşekkür ediyoruz, sonsuza dek Tanrı'mız ve atalarımızın Tanrı'sı olduğun için..." tarzındaki ifadelerle Tanrı'ya şükranlar sunulurken,⁷⁸ on dokuzuncu bölümde "Yüksek göklerde barışı sağlayan Tanrı'mız sonsuz merhametinle bizde ve tüm ulusun İsrail'de barışı sağla..." şeklindeki cümlelerle hem Kudüs'teki Yahudilerin hem de bütün Yahudilerin barış ve huzuru için dua edilmektedir.⁷⁹

Genel olarak Amida duasındaki ifadeler, Yahudilerin geleceğine inandıkları Mesih zamanını, Tanrı'ya güveni, sevgiyi ve onun kutsallığını barındıran ve İsrail ile bütünleşen kavramlara işaret etmektedir. Bu kavramların merkezinde Yahudiler, Mabet, Mesih ve dolayısıyla bu üç kavramın bütünleştiği Kudüs (Yeruşalayim) yer almaktadır. Nitekim duanın bütününde, İsrail oğullarının kurtuluşunun, toplanmalarının ve adil bir yaşamın gerçekleşeceği yer olarak kabul edilen ve Tanrı'nın mekân olarak seçtiğine ve ebedi olarak kalacağına inanılan Kudüs (Yeruşalayim) ön plana çıkmaktadır. Yahudi mezheplerinin duaya yaklaşımları da özellikle Mesih, Mabet ve onların ekseninde gelişen inançlara yaklaşımlarını ortaya koymaktadır.

74. *Sidur Kol Yaakov*, 134, 136; On sekizinci bölüm kutsal metinde idealize edilen Yahudilerin Kudüs idealiyle aynı doğrultudadır. Karşılaştırmak için bk. Mıka 4/1-13.

75. Jacob Neusner, *The Halakhah: The Encyclopedia of the Law of Judaism* (Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000), 15-16.

76. Besalel, "Kurbanot ve Sunular", 2: 342; Joseph Dan, "Sacrifice", *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*, ed. Fred Skolnik (London: Macmillan Reference, 2007), 17: 648-649.

77. Bruce Kadden- Barbara Binder Kadden, *Teaching Tefilah: Insights and Activities on Prayer* (Colorado: A. R. E. Publishing, Inc., 2004), 54.

78. *Sidur Kol Yaakov*, 136- 142; Ehrlich, "Amidah", 2: 74.

79. *Sidur Kol Yaakov*, 144-148; Ehrlich, "Amidah", 2: 74.

Amida'nın tekrarı sırasında Hazan (din görevlisi) ile birlikte yüksek sesle söylenen ve Tanrı'nın kutsallığının anlatıldığı Keduşa duasında da; ⁸⁰ "Tanrı sonsuza dek hüküm sürecek; Ey Sion, Tanrı'n, sonsuza dek tüm kuşaklar boyunca hüküm sürecek. Tanrı'yı övün"⁸¹ cümleleriyle Yahudilikteki Tanrı ile Kudüs arasındaki vazgeçilmez ilişkiye dikkat çekilmektedir.

Yahudi takvimine göre haftanın yedinci günü olan Cumartesi günü, Yahudilerce haftanın en kutsal günü kabul edilen Şabat'tır. Bugünde yapılan *musaf amidası* gibi çeşitli dualarda Kudüs'e yönelik vurguların yer aldığını söylemek mümkündür. Bu vurgular daha önceki dualar gibi Kudüs'ün Tanrı mekânı olduğu ve ebediyen burada hüküm süreceği inancından hareketle, Tanrı'nın Yahudileri Kudüs'te toplaması ve buranın kurtarıcı Mesih'in gelmesiyle barış şehri olacağı konularıyla yakından ilgilidir.⁸²

Aylık olarak kutlanan Roş Hodeş, Yahudi takvimine göre yeni ayın gelişinin kutlandığı özel bir gündür. Geçmişte gelişi Mabet'te yakılan ışıklarla haber verilen bugün, kendisinden önceki Şabat gününde sinagogda çeşitli ritüel ve dualar eşliğinde kutlanır. Bu törenlerde Tanrı'yı kutsayan ve İsrail oğullarının barış ve esenliği için edilen dualarla birlikte Roş Hodeş'in gelişi için kurban kesilmesini anlatan Tora bölümlerinin okunması yer alır.⁸³ Günümüzde Amida'ya eklenen "*Yaale Veyavo*" duasında Yerusalayim'in (Kudüs) hatırasına Yahudilerin kurtuluşu ve bağışlanması için dua edilir.⁸⁴ Bu şekilde Kudüs'ün, Amida duasının yapısına uygun olarak Yahudilerin kurtuluşlarının ve bağışlanmalarının yegâne aracı olduğu vurgulanır.

1.2. Yahudi Bayramlarında Yapılan Dualarda Kudüs

Yahudilik ve Yahudi tarihi açısından oldukça önemli olan ve bu dinin karakteristiğini ortaya koyan; Roş Ha-Şana (Yılbaşı), Yom Kipur (Kefaret Günü), Pesah (Fıh) Bayramı, Sukot (Çardaklar) Bayramı, Şavuot, Hanuka (Işıklar Bayramı) ve Purim (Kuralar) Bayramı gibi çeşitli bayramları vardır. Yahudiliğe göre anlam ve önemlerine uygun olarak geçirilmesi gereken bayramlarda yapılan dualar hem bu amaca hizmet eden hem de Kudüs'e yönelik vurgulara sahip olan bir yapıya sahiptir.

Yahudiliğe göre tişri ayının ilk iki günü kutlanan Yahudi yılbaşını ifade eden Roş Ha-Şana'da Yahudiler, günlerinin büyük bölümünü sinagoglarda dua ederek geçirirler. Gelecek yıldaki kaderlerinin belirlendiğine inandıkları bu günlerde Yahudilerin yaptıkları duaların ana vurgusu Kudüs ekseninde teşekkül eden Tanrı krallığı anlayışıdır.⁸⁵ Bu bağlamda bütün cümleleri "Babamız Kral'ımız" ifadesiyle başlayan "Avinu Malkenu" duası ön plana çıkmaktadır. Roş Ha-Şana'dan Yom Kipur'a kadar her gün okunan bu duada,⁸⁶ İsrail oğullarının seçilmişliğinden bahsedilmekte ve "Babamız Kral'ımız, yakında kurtuluşun bizim için filizlenmesini sağla. Babamız Kral'ımız, halkın İsrail oğullarının gücünü artır. Babamız

80. Besalel, "Keduşa", 2: 318.

81. *Sidur Kol Yaakov*, 122; Bu bölüm Mezmurlar 146/10'da yer almaktadır.

82. Bk. *Sidur Kol Yaakov*, 426, 510, 518, 526, 536, 576, 660, 672, 748, 779 vb.; Besalel, "Musaf", 2: 431.

83. Arye Forta, *Judaism* (Oxford: Heinemann, 1995), 42; Behar, *Dini Uygulama Rehberi*, 157-159.

84. *Sidur Kol Yaakov*, 574.

85. Bk. Louis Jacobs, "Rosh Ha-Shanah", *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*, ed. Fred Skolnik (London: Macmillan Reference, 2007), 17: 463-466.

86. Behar, *Dini Uygulama Rehberi*, 274.

Kral'ımız, Mesih'inin gücünü artır."⁸⁷ şeklindeki ifadelerle Mesih ve kurtuluş kavramlarına temas edilmesi sonucu, Yahudilik açısından bu iki öğretiyle mekânsal bağlantısı nedeniyle Kudüs'e dolaylı olarak işaret edilmektedir.

Yahudilikte, Roş Ha-Şana'dan sonra on günlük pişmanlık ve tövbe süresinin son günü olan Yom Kipur, günahların bağışlanması için duaların edildiği kefarete gündür. Yahudiler, sinagoglarda bugüne özel bazı dualarla Tanrı'ya günahlarının bağışlanması için dua etmektedir. Bu bağlamda Yom Kipur'un sonunda okunan ve bugüne has olan "Neila" duası ön plana çıkmaktadır. "Neila" kavramı kapıların kapanması anlamına gelirken, bunun günlük olarak Mabet'in kapılarının kapanmasına işaret ettiği belirtilmektedir. Günümüzde ise Neila, son dua olması nedeniyle Yom Kipur'da dua kapılarının kapandığını simgelemektedir.⁸⁸ Bu çerçevede Neila duasını sonlandırırken söylenen "Gelecek yıl Yeruşalayim'de"⁸⁹ ifadesi, Yahudilerin umutlarının, özlemlerinin ve kurtuluş anlayışlarının odağında Kudüs'ün yer aldığını göstermektedir. Çeşitli zamanlarda yapılan dualarda aynı ifadenin tekrar edilmesi de⁹⁰ bu algıyı kuvvetlendirmektedir. Ayrıca dünyanın dört bir yanına dağılan Yahudilerin nesilden nesile tekrar ede geldikleri bu duanın, onlara yabancı ortamlarda güç veren en birleştirici sözlerin başında geldiği, felaket dönemlerinde ve çalkantılı durumlarda onları ayakta tutmaya yardımcı olduğu düşünülmektedir.⁹¹

Yahudilerin en önemli ve rağbet gören bayramlarından olan ve özgürlüklerinin sembolü kabul ettikleri Pesah (Fısh) Bayramı,⁹² onların Mısır'dan çıkışlarının anısına kutlanmaktadır. Bu bayramda Mabet tamamen yıkılmadan önce kuzu kurban edilirken, buranın yıkılışından sonra sofraya hazırlayarak aile ile birlikte yemek yeme geleneği teşekkül etmiştir.⁹³ Bu bağlamda öne çıkan dualardan birisi, Mabet döneminde Fısh bayramında sunular sunulurken ve Seder esnasında yapıldığı belirtilen "Alel" duasıdır.⁹⁴ Günümüzde çeşitli bayram günlerinde okunan bu duanın, Seder'de şarap içilirken söylenen bir bölümünde, "Ey Tanrımız! Bize halkın İsrail'e, şehrin Yeruşalayim'e, ikametin Sion dağına, sunağına, mabedine merhamet et. Kutsal şehir Yeruşalayim'i hemen ve günümüzde inşa et"⁹⁵ ifadeleriyle Kudüs'ün kutsallığına ve Tanrı şehri olduğuna işaret edilerek, Tanrı'dan şehri inşa etmesinin istenmesi Yahudilerin Kudüs idealinin gerçekleşmesiyle ilgili temennilerini ortaya koymaktadır. Seder'de yapılan dualarda Kudüs'e yönelik çeşitli vurgulara rastlamak mümkünken, duaların Kudüs açısından en önemli boyutunu yemeğin bitimiyle söylenen dilek duaları oluşturmaktadır. Buna göre yemek masasının etrafındakiler birbirlerine "Gelecek yıl Yeruşalayim'de"; Yeruşalayim'de

87. *Sidur Kol Yaakov*, 278-280.

88. Francis L. Cohen, "Neilah", *The Jewish Encyclopedia*, ed. Isidore Singer (New York, London: Funk and Wagnals Company, 1905), 11: 214- 215; Herman Kieval, "Neilah", *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*, ed. Fred Skolnik (London: Macmillan Reference, 2007), 15: 65-66.

89. Keene, *This is Judaism*, 81.

90. *Pesah Agadasi*, haz. Moşe Farsi (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2008), 163.

91. Arie Larkey, *A Townhouse in Jerusalem* (Jerusalem: Gefen Publishing Home, 1996), 367.

92. Bu konu hakkında bk. Şevket Özcan, "Yahudilikte Pesah (Fısh) Bayramı: Ritüeller ve Semboller Bağlamında Fenomenolojik Bir İnceleme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/61 (2018): 1206-1214.

93. Ahmet Hikmet Eroğlu, "Kutsal Zaman", *Dinler Tarihi*, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013), 221- 222; Alalu v. dğr., *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, 11

94. Besalel, "Allel", 1: 60; Behar, *Dini Uygulama Rehberi*, 228.

95. *Pesah Agadasi*, 162.

(Kudüs) olanlar ise “Gelecek yıl yeniden inşa edilecek olan Yerusalayim’de” dileklerinde bulunmaktadır. Bu dilekler Mabel’in yeniden inşa edileceği Mesih dönemi için yapılmaktadır.⁹⁶

Sukot (Çardaklar) Bayramı Yahudilerin Mısır esaretinden sonra kırk yıl yerleşik düzende olmadıkları için kuru dallardan ve çalılardan yaptıkları çardaklarda yaşamlarının hatırasına hasat döneminde kutlanan bayramdır.⁹⁷ Bu bayramda okunan dualardan olan “Hol Hamoed” duasında Kudüs, Tanrı’nın evi ve birlikteliği özendirmek için kurulan şehir olarak nitelendirilmekte ve Davut’un tahtıyla ilişkilendirilerek bu şehrin barış ve esenliği için dua edilmesi istenilmektedir.⁹⁸

Hanuka (Işıklar Bayramı), M.Ö. II. yüzyılda İsrail oğullarının esaret altında bulunduğu Selevkosların baskı ve zulmünden Tanrı’nın yardımıyla kurtulmalarına ve II. Mabel’in putperestlerden kurtarılarak Tanrı’ya adanmasına dayanmaktadır. Sekiz günlük bayram boyunca yanan Işıklar da Mabel’te yanan Şamdan’ın ışığını simgelemektedir.⁹⁹ Bayram boyunca yapılan “Al Anisim” duasında¹⁰⁰ Tanrı’nın yardımı sayesinde gerçekleşen kurtuluşun sonucu; “Oğulların, Ev’inde Kutsalların Kutsal’ına girdiler, Mabel’ini temizlediler, Mabel’ini arındırdılar ve Mabel’inin avlularında mumlar yaktılar ve Hanuka’nın bu sekiz gününü, övgü ve teşekkür günü ilan ettiler”¹⁰¹ cümleleriyle ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda Şamdan’ın (Menorah) II. Mabel’in yıkılışının ardından bayramın manevi yönünü ve Mabel’in yeniden inşasına yönelik ümidi vurgulamak isteyen Rabbiler tarafından bir sembol haline getirildiği ifade edilmektedir.¹⁰² Günümüzde Şamdan bu anlayışın etkisini gösterecek şekilde İsrail devletinin resmi bir sembolü olarak kullanılmaktadır.¹⁰³

Purim (Kuralar) Bayramı, Yahudilerin, M.Ö. V. yüzyılda Pers İmparatorluğu döneminde büyük bir katliamdan kurtulmalarına dayanan ve sevinç içerisinde kutlanan bir bayramdır.¹⁰⁴ Bu bayramda dualara eşlik eden en önemli liturjik uygulama, erkek veya kadın olsun her Yahudi’nin sorumlu olduğu “Megila”¹⁰⁵ okumalarıdır.¹⁰⁶ Yahudilerin Purim’de okudukları Megilat Ester’de anlatılanlardan, Tanrı’nın Yahudilerin yegâne kurtarıcısı ve Kudüs’ün Yahudilerin ebedi merkezi olduğuna inandıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Yahudilerin sürgün dönemlerinde Tanrı’nın İsrail oğullarına yakınlığının ve onlara olan

96. Pesah Agadası, 162.

97. Adam, “Yahudilik”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, 104- 105; Eroğlu, “Kutsal Zaman”, 220.

98. *Sidur Kol Yaakov*, 708- 710, 766.

99. Moshe David Herr, “Hanukkah”, *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*, ed. Fred Skolnik (London: Macmillan Reference, 2007), 8: 333.

100. Behar, *Dini Uygulama Rehberi*, 228.

101. *Sidur Kol Yaakov*, 830.

102. Susan L. Braunstein, “Hanukkah Lamp”, *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*, ed. Fred Skolnik (London: Macmillan Reference, 2007), 8: 334.

103. Galip Atasağun, “Yahudilikte Dini Sembol ve Kavramlar”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2001): 132.

104. Bk. Henry Malter, “Purim”, *The Jewish Encyclopedia*, ed. Isidore Singer (New York and London: Funk and Wagnalls Company, 1905), 10: 274-279.

105. Megila, rulo şeklinde döndürülerek toparlanan parşömen üzerinde el yazısı ile yazılı dinî hikâyeye verilen addır. Bunlardan en meşhuru, Purim’in hikâyesini anlatan “Megilat Ester” dir. Bk. Besalel, “Megila”, 2: 390.

106. Behar, *Dini Uygulama Rehberi*, 324.

ilgisinin simgesi olarak kabul ettikleri Mabet'i tek umut olarak görmeleri de bu sonuçların merkezinde yer almaktadır.¹⁰⁷

Yahudi Bayramlarının bittiğini sembolize eden Avdala duası da¹⁰⁸ Aşkenaz ve Seferad versiyonlarıyla Yahudilerin Kudüs ideallerine yönelik sahip oldukları umudu açıkça ortaya koymaktadır.¹⁰⁹ Nitekim Aşkenaz Yahudilerin bu duanın girişinde okudukları, "Rab Sion'u ve bütün yıkıntılarını avutacak. Sion çölünü Aden'e, bozkırı Rab'bin bahçesine döndürecek. Orada coşku, sevinç, Şükran ve ezgi olacak"¹¹⁰ cümleleri kökeni veya mezhebi ne olursa olsun bütün Yahudilerin Kudüs'e yönelik umutlarını yansıttıkları niteliktedir.

1.2.1. Geçiş Dönemleri ve Özel Durumlarda Yapılan Yahudi Dualarında Kudüs

Geçiş dönemleri, bir insanın yaşamı boyunca bir aşamadan diğer bir aşamaya ve bir rolden/sosyal pozisyondan bir başkasına geçtiği dönemlerdir.¹¹¹ Hayatın dönüm noktalarını oluşturan doğum, ergenlik, evlilik ve ölüm çoğu dinde olduğu gibi, Yahudi dini hayatında da müstakil kural ve uygulamalar çerçevesinde yaşanan/yaşanılması gereken önemli dönemlerdir. Bu bağlamda Tora'nın her bir bölümü ile insan hayatının söz konusu dönemleri arasında sembolik bir benzerlik kurulmuştur.¹¹² Bu dönemlerde gerçekleştirilen ritüeller ve bu ritüellerde okunan dualar, Yahudi kimliğinin temel şekillendiricileri arasındadır. Nitekim bunlar, Yahudiler uzun yıllar sürgün hayatı yaşamalarına rağmen onların dini ve kültürel varlıklarını korumalarında önemli bir yere sahiptir.¹¹³ Bu dualarda, İsrail ile Tanrı arasındaki ahitleşme ve seçilmişlik inancı ekseninde şekillenen Yahudi kimliğiyle ilgili olarak Kudüs ve kutsal mekânlarına yönelik vurgular yer almaktadır.

Yahudiler için çocuk sahibi olmak özeldir ve bir görev olarak telakki edilmektedir. Bu nedenle doğum dönemi ile ilgili bebeğin sekiz günlükken gerçekleştirilen ve Yahudi kimliğini kazanmasının sembolü olarak görülen *brit mila* (sünnet) töreni önemlidir. Yahudiler için *brit mila*, Tanrı ile ahitleşmenin ve seçilmişliğin bir işaretidir ve dini bir emir olarak kabul edilmektedir.¹¹⁴ Bu bağlamda tören başlarken bebeğin babasının, "Şanslıdır avlunda otursun diye seçtiğin ve yakınlıştırdığın kişi. Evi'nin-Kutsal Mabeti'nin iyiliğiyle beslenelim"¹¹⁵ şeklindeki duası, Yahudilerin seçilmişlik anlayışı ile Mabet arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Bu şekilde Yahudilerin seçilmişlik anlayışları ekseninde Mabet ile olan ilişkisi de Kudüs'ün onlar için önemini ifade edecek tarzdadır.

Yahudiler için diğer bir geçiş dönemi, çocukluktan yetişkinliğe geçişi ifade eden ergenliktir. Bu dönemle ilgili tören on üç yaşını tamamlayan erkek çocuklar için *bar mistva*

107. Bk. *Megilat Ester*, çev. Moşe Farsi (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2010).

108. *Sidur Kol Yaakov*, 778-787.

109. Dahn-Cohn Sherbok, "Worship", *Themes and Issues in Judaism*, ed. Seth Daniel Kunin (London, New York: Cassell, 2000), 258.

110. Yeşaya 51/3.

111. Barbara G. Myerhoff v.dğr., "Rites of Passages", *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (USA: Macmillan Reference, 2005), 11: 7796.

112. Gürkan, *Yahudilik*, 135.

113. Salih Çinpolat, "Yahudilikte Yenidoğan Törenleri", *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/4 (2017): 100-101.

114. Bk. Yaratılış 17/9-14; Gürkan, "Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 156.

115. *Sidur Kol Yaakov*, 950.

(hüküm çocuğu), on iki yaşını tamamlayan kız çocukları için *bat mitsva* (hüküm kızı) olarak nitelendirilmektedir. Bu törenler kız/erkek genç Yahudi bireyin artık yetişkin bir konuma geçmesi ve kendinden sorumlu hale gelmesi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda erkek çocuğun kendisinden, on dördüncü yaşının ilk Şabat'ının sabahında sinagogda gerçekleştirilen *bar mistva* töreninde dua etmesi beklenir.¹¹⁶ Onun günün duası olarak cemaatin önünde yaptığı Aftara duası,¹¹⁷ Kudüs'e yönelik vurguları açısından dikkat çekicidir. Bu duada yer alan "Sion'a acı, çünkü o yaşam evimizdir, onuru kırılmış bu halkı çabucak, günümüzde kurtar. Kutsalsın Sen Tanrı'mız, Sion'u çocuklarıyla sevindiren. Tanrı'mız, bizi Senin tarafından seçilmiş David'in Ev'inin hükmü aracılığıyla sevindir, (Maşiah) çabucak gelsin ve kalplerimiz sevinçle taşsın. David'in tahtına hiçbir yabancı çıkmasın ve bir daha kimse görkemini zorla elinden almasın, çünkü Kutsal Ad'ının üzerine ona yemin ettin ki onun ışığı hiçbir zaman sönmeyecek. Kutsalsın Sen Tanrı'mız, David'in Koruyucusu"¹¹⁸ cümleleri Yahudilerin Kudüs idealini ortaya koymaktadır. Bu cümlelerin Yahudi kimliği kazandırılmak istenen ve yetişkinliğe adım atan bir çocuğa söylenmesi önemlidir. Çünkü Yahudilikte duaların cemaatle okunması ve tekrar edilmesinin amaçlarından biri Yahudi bireylere yapılan duaları öğretmektir.

Ergenliği takip eden evlilik ise sağlıklı bir Yahudi toplumunu tesis etmedeki merkezi rolü nedeniyle Yahudiler için önemli bir geçiş dönemidir. Sinagog veya uygun bir mekânda gerçekleştirilebilen evlilik törenlerinde Kudüs, Mabet ve Mesih ekseninde yapılan dualar mevcuttur. Bu bağlamda törende yedi kutsama ve bardak kırılması esnasında okunan dualar büyük önem taşır. Törende minyan eşliğinde Haham tarafından bir kadeh şarap üzerine okunan yedi kutsama, evli çiftin sahip olduğu neşe ve ümidi Yahudi toplumunun Mesih beklentileriyle ilişkilendirme özelliği taşımaktadır.¹¹⁹ Bu kutsamalardan özellikle son üçünün ana motifi, Mesih'in gelişi, Sion'a dönmek, üçüncü ve son mabedin inşası gibi eskatolojik olaylarla ilgilidir.¹²⁰ Bu doğrultuda beşinci kutsamada, "Çorak olan kadın mutlulukla dolsun ve çocuklarını neşe içinde büyüksün. Yeruslayim'in çocuklarının neşesiyle kuran Sen, Kutsalsın Sen, Ey Kralım" cümleleriyle çiftler yeni yaşamlar kurdukça ve yeni Yahudi evleri oluşturdukça Yeruslayim'in (Kudüs) neşelendiği belirtilmektedir. Yeruslayim burada Yahudi toplumunu ifade etmektedir. Yedinci kutsamada, "...Yakında Yeruslayim'in sokaklarında sevinç ve mutluluk sesleri duyulacak, damadın ve gelinin neşeli sesleri tentelerinden ve gençlerin neşeli sesleri bayram havası içinde duyulacak. Kutsalsın Sen, Ey Kralım, damadı gelinle coşturan Sen Kutsalsın" ifadeleriyle düğün sevinci ile Mesih'in gelmesiyle Kudüs'te yaşanacak sevinç arasında benzerlik kurulmakta ve böylelikle kutsamaların ana temaları arasında neşe, ümit, gelin ve damatla birlikte Kudüs de yer almaktadır.¹²¹

116. Gürkan, *Yahudilik*, 137-138.

117. Aftara, her hafta, haftanın perşasının ardından okunan, Neviim (peygamberler) kitabından bir bölüm. Bk. *Tora; Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara (1. Kitap: Bereşit)*, çev. Moşe Farsi (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2010), 508; I. George Dobsevage, "Haftarah", *The Jewish Encyclopedia*, ed. Isidore Singer (New York, London: Funk and Wagnalls Company, 1905), 6: 135.

118. *Sidur Kol Yaakov*, 598- 600.

119. Gürkan, *Yahudilik*, 139-140; Asife Ünal, "Yahudi Düğün Gelenekleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2016): 235-236.

120. David Novak, "Jewish Marriage: Nature, Covenant, and Contract", *Marriage, Sex, and Family in Judaism*, ed. Michael J. Broyde- Michael Ausubel (New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2005), 83.

121. BT Ketubot 7b-8a; "Evlilik Töreni", erişim: 1 Şubat 2018, http://www.sevivon.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1288.

Yahudilik açısından evlilik, Tanrı ile İsrail oğulları arasında Sina Dağında yapılan ahitleşmeyle gerçekleşen manevi evliliği (birlikteliği) hatırlatır. Yahudilerin evrenin merkezi (*axis mundi*) kabul ettiği Kudüs'teki Mabet bu birlikteliğin işaretlerinden biri olarak görülmekte, dolayısıyla Mesih'in gelişiyle Kudüs'te gerçekleşecek neşe ile evlilik törenlerindeki neşe özdeşleştirilmektedir. Dolayısıyla Talmud'un en uzun dualarından olan bu dua, Rabbani Yahudiliğin evlilik bağlamında Kudüs'e yönelik genel yaklaşımını yansıtmaktadır.¹²²

Evlilik töreninin doruk noktası olan yedi kutsamadan sonra damadın bir torba veya peçete içinde yere konulan cam bir bardağı ayağıyla kırması, törenin en temel uygulamalarından biridir.¹²³ Damat bardağı kırarken, "Ey Yeruslayim, seni unutursam sağ elim kurusun. Seni anmaz, Yeruslayim'i en büyük sevincimden üstün tutmazsam, Dilim damağıma yapışsın!"¹²⁴ sözleriyle Mabet'in yıkılışında Yahudilerin hissettiği acıya ortak olduğunu dile getirir. Nitekim bardağı kırmanın sembolik anlamı, gelin ve damada Kudüs'ün kaybını, buradaki Mabet'in halen yıkık olduğunu ve inşa edilmediğini hatırlatmaktadır.¹²⁵ Böylelikle evlilik töreninde neşenin zirvede olduğu bir anda gerçekleştirilen bu uygulama, Mabet'in yıkık durumda olması nedeniyle ve Yeruslayim (Kudüs) tam olarak inşa edilmediği sürece bir Yahudi'nin neşesinin asla tam olamayacağı anlamını taşımaktadır.¹²⁶

İnsan hayatının son geçiş dönemi olan ölümle ilgili inanç ve pratikler Yahudilikte önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda cenaze defnedildikten sonra mezarlık çıkışında cemaat tarafından ve yas dönemi boyunca geleneksel Yahudilikte sadece erkek evlat, liberal cemaatlerde erkek ve kız evlat tarafından her gün sabah akşam yapılan toplu ibadette ve Şabat günlerinde cemaat eşliğinde okunması gereken Kadiş duası¹²⁷ konumuz açısından önemlidir. Kudüs'e yönelerek gerçekleştirilen ve çeşitli formları bulunan Kadiş duasında genel olarak Tanrı'ya hamt ve yeryüzünde Tanrı krallığının en yakın zamanda kurulacağına yönelik umut dile getirilmektedir. Kadiş'in cenaze için okunan formunda Kudüs'ün ve Mabet'in yeniden inşa edilmesine yönelik ifadeler yer alırken, Aşkenaz versiyonda duanın özünü ve özetini oluşturan "Tanrı Krallığını Kursun!" ifadesi, Sefarad versiyonda "Tanrı kurtuluşu ve Mesih'in gelişini yakınlaştırsın" şeklinde genişletilerek söylenmektedir.¹²⁸ Böylelikle Kadiş'te, Tanrı krallığının kurulması, Mesih'in gelmesi ve Mabet'in yeniden inşa edilmesi bağlamında Kudüs'e temas edilerek, Yahudilerin Kudüs idealine işaret edilmektedir. Bu duanın hem mezarlık çıkışında hem de on bir ay boyunca ölenin çocuğu veya çocukları tarafından söylenmesi de bu ideali Yahudi bireylerin öğrenmesine, unutmamasına ve kendilerini bu idealin umuduyla teskin etmelerine hizmet etmektedir.

Yahudilikte bazı özel durumlarda yapılan çeşitli dualarda da Kudüs'e yönelik vurguları tespit etmek mümkündür. Bunların başında Yahudilerin yemek sonlarında yaptıkları ve çeşitli formları olan "Birkat Amazon" duası yer almaktadır. Tora'nın emrettiği büyük mitsvalardan

122. Novak, "Jewish Marriage: Nature, Covenant, and Contract", 83.

123. Ünal, "Yahudi Düğün Gelenekleri", 236; Gürkan, *Yahudilik*, 140.

124. Mezmurlar 137/5-6.

125. Novak, "Jewish Marriage: Nature, Covenant, and Contract", 83; Gürkan, *Yahudilik*, 140.

126. "Evlilik Töreni".

127. Gürkan, *Yahudilik*, 140- 141; Behar, *Dini Uygulama Rehberi*, 431-432.

128. Rochelle L. Millen, "Kaddish", *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*, ed. Fred Skolnik (London: Macmillan Reference, 2007), 11: 695-696; Macy Nulman, *The Encyclopedia of Jewish Prayer: The Ashkenazic and Sephardic Rites* (New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 1996), 184-185.

olan bu dua, *Birkat Azan*, *Birkat Aarets*, *Birkat Yerusalayim* ve *Birkat Atov Veametiv* olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır.¹²⁹ Duanın Kudüs ile ilgili üçüncü bölümünde “Ve Şehrin, Kutsal Şehir Yerusalayim’i çabuklukla ve günümüzde inşa et. Kutsal Şehir Yerusalayim’i merhametiyle inşa eden Sen.”¹³⁰ şeklinde Tanrı’ya dua edilmektedir. Nitekim rabbilerin yorumlarında her ne zaman ve her nerede yenilirse yenilsin yiyeceğin kaynağının Mabet olduğu, bir Yahudi’nin bütün eylemlerini Kudüs’teki Tanrı’nın evi (Mabet) ile ilişkilendirmesi ve bu doğrultuda yemeklerden sonra yaptığı duada Kudüs’e yer vermesi gerektiği dile getirilmektedir.¹³¹ Bu noktada, “Kutsal Şehir Yerusalayim’i inşa et.” ifadesi Yahudilerin genel olarak Mesih ve Mabet eksenli Kudüs idealini özetlemekte ve bir anlamda bu yönde yapılan duaların özünü ortaya koymaktadır. Nitekim seküler Yahudiler bile, Kudüs’e olan bağlılıklarını ve adanmışlıklarını dile getirerek, modern İsrail devletinin varlığını Kudüs ile özdeşleştirmektedir.¹³²

Yahudi sinagoglarında yer alan ve Ahit Sandığına sembolize eden Aron Ha-Kodeş (kutsal dolap) açılırken Aşkenaz ve Sefarad Yahudiler tarafından okunan dualar da Kudüs’e temas etmektedir. Bu dualar özellikle Tanah’ta yer alan “Ey Tanrı lütfet, Sion’a iyilik yap, Yerusalayim’in surlarını onar”¹³³ ve “Yasa Sion’dan, Rab’bin sözü Yerusalayim’den çıkacak”¹³⁴ cümlelerine dayanır. Bu dualarda geçmişte Ahit Sandığı Sina Çölünden geldiği gibi gelecekte de Mesih’in Sion’a geleceği ve burayı yeniden inşa edeceği vurgulanır.¹³⁵

SONUÇ

Yahudilik, özellikle Kral Davut döneminden itibaren Kudüs ile kimlik bulan, yaşanılabilen ve özdeşleştirilen bir dindir. Yahudilere göre Kudüs’te Davut ve oğlu Süleyman zamanında yaşanan dini ve siyasi hayat, belleklerinde unutulmaması ve yeniden yaşanılması gereken bir idealdir. Bu anlayış Yahudi dini hayatıyla o kadar bütünleşmiştir ki, Yahudi ritüellerinin ve dualarının temel karakteristiğini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda Yahudilerin dinî hayatının vazgeçilmez bir parçası olan ve özellikle II. Mabet’in yıkılmasıyla dinin odağına yerleşen dualar, Kudüs’ün onlar için ifade ettiği anlamı açık bir şekilde ortaya koymakta ve Yahudi inanç tarihinin birer özeti olarak kabul edilmektedir.

Yahudi inancının haritasını sunan duaları, düzenli olarak, bayramlarda ve geçiş dönemleri ve bazı özel durumlarda yapılan dualar kategorileri altında değerlendirmek mümkündür. Bu dualarda Mesih, Mabet ve Kurtuluş ekseninde Kudüs’e temas edilmekte ve Kudüs Tanrı’nın şehri olarak nitelendirilmektedir. Bu doğrultuda Kudüs’e yönelik vurguları nedeniyle düzenli olarak yapılan dualardan olan Amida duası, genel olarak Yahudi dualarında özel bir konuma sahiptir. Çünkü bu dua başından sonuna kadar Tanrı’yı kutsaması, Mesih’in gelişi, Yahudilerin Kudüs’te toplanması ve adaletin sağlanması neticesinde kurtuluşun gerçekleşmesine yönelik vurguları nedeniyle Kudüs vatandaşlığının yani Yahudi olmanın bir simgesi olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu dua, Yahudilerin Kudüs’e yönelik algılarını

129. Yasa’nın Tekrarı 8/10; Behar, *Dini Uygulama Rehberi*, 128.

130. *Pesah Agadası*, 142.

131. Alan Jay Gerber, “Birkat HaMazon and Jerusalem”, *The Jewish Star* (August, 2017): 21.

132. Hoppe, *The Holy City*, 6.

133. Mezmurlar 51/18.

134. Yeşaya 2/3.

135. Nulman, *The Encyclopedia of Jewish Prayer*, 342.

tek başına ortaya koyabilecek bir özelliğe sahiptir. Bu duanın Yahudi dini hayatında en sık yapılan dualarından birisi olması, ayakta ve Kudüs'e yönelik olarak yapılması da bu durumu destekler niteliktedir.

Yahudi Bayramlarında yapılan dualar, Amida duasında olduğu gibi Kudüs'e yönelik önemli vurgulara sahiptir. Yom Kipur ve Fısıh Bayramının bir anlamda kapanış dualarındaki "Gelecek yıl Yerusalayim'de" ifadesi, bu dualarda benimsenen yaklaşımı özetlemekte ve Yahudilerin Kudüs ideallerine yönelik umutlarını diri tutmalarına yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla bu duayı, çeşitli sürgünlere, baskılara ve parçalanmaya maruz kalan Yahudilerin yeniden ayağa kalkmalarına yönelik umutlarını ortaya koyan bir slogan olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir.

Yahudilerin geçiş dönemlerinde yaptıkları dualarda Kudüs, Yahudi kimliğinin, sevinçlerinin ve üzüntülerinin temel bir unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda ergenlik dönemlerinde yapılan dualarda Kudüs idealini yetişkinliğe adım atanlara öğretme gayreti varken, evlilik törenlerinde yaşanan mutluluk ile Kudüs idealinin gerçekleşmesiyle yaşanan mutluluk özdeşleştirilmekte, bu idealden yoksun yaşanan mutlulukların eksik olduğu belirtilmektedir. Ölüm ile ilgili dualarda Kudüs vurgusu, üzüntülü olanları teskin etme görevi görmektedir. Yahudiler için bazı özel durumlarda yapılan dualarda ise Kudüs, hatırlanması gereken olarak yer almakta hatta Kudüs için özel dua bölümleri dikkat çekmektedir.

Genel anlamda Yahudi dualarında Kudüs'e yönelik vurgular, Tanrı'nın yüceltilerek kendisinden barış ve kurtuluşun istenildiği, kurtuluşun Mesih'in gelişi, Mabed'in inşası ve Kudüs'e barışın hâkim olmasıyla gerçekleşeceğine işaret eden bir görünüm arz etmektedir. Yahudi mezheplerinin Kudüs idealine yaklaşımları ve yorumlarıyla ilgili bazı farklılıklar olsa da (Mesih vb.) bütün Yahudilerin belleğinde Kudüs unutulmaması gereken olarak tezahür etmekte ve dillerinde "*Kudüs'ü yeniden inşa et!*" şeklinde yer alan bir "Yahudi Ümidi" olarak her zaman önemini ve değerini korumaktadır.

KAYNAKÇA

- Adam, Baki. "Hıristiyan Siyonizmi". *Bizim Dergâh* 5 (1992): 5-8.
- Adam, Baki. "Yahudilik". *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 205-275. Ankara: DİB Yayınları, 2010.
- Adam, Baki. "Kutsal Mekân". *Dinler Tarihi*. Ed. Ahmet Hikmet Eroğlu. 208-234. Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013.
- Adam, Baki. "Yahudilik". *Dinler Tarihi El Kitabı*. Ed. Baki Adam. 59-129. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Alalu, Suzan- Arditi, Klara- Asayas, Eda- Basmacı, Teri- Ender, Fani- Haleva, Beki- Dalya, Maya- Pardo, Ninet- Yanarocak, Sara. *Yahudilik'te Kavram ve Değerler, Dinsel Bayramlar*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2001.
- Atasağun, Galip. "Yahudilikte Dini Sembol ve Kavramlar". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2001): 125-156.
- The Babylonian Talmud*. Trans. Michael L. Rodkinson. 10 cilt. Boston: The Talmud Society, 1918.
- Behar, Rabi Nisim. *Dini Uygulama Rehberi (El Gid Para El Pratikante)*. Çev. Mordehay Yanar. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2009.
- Bickerman, Elias J. *Studies in Jewish and Christian History*. Leiden, Boston: Brill, 2007.
- Ben-Haim, Ruth. *İsrail Hakkında Gerçekler*. Kudüs: İsrail Enfarmasyon Merkezi, 2008.
- Besalel, Yusuf. *Yahudi Tarihi*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2003.
- Besalel, Yusuf. *Yahudilik Ansiklopedisi*. 3 Cilt. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2001.
- Blech, Rabi Benjamin. *Geçmişten Günümüze Yahudi Tarihi ve Kültürü*. Çev. Estreya Seval Vali. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2004.
- Blech, Rabi Benjamin. *Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik*. Çev. Estreya Seval Vali. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2003.
- Braunstein, Susan L. "Hanukkah Lamp". *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*. Ed. Fred Skolnik. 8: 333-335. 22 Cilt. London: Macmillan Reference, 2007.
- Bridger, David- Wolk, Samuel. *The New Jewish Encyclopedia*. New Jersey: Behrman House, Inc. Publishers, 1976.
- Cohen, Francis L. "Neilah". *The Jewish Encyclopedia*. Ed. Isidore Singer. 11: 214-222. 12 Cilt. New York, London: Funk and Wagnalls Company, 1905.
- Cohon, Samuel S. *Judaism: A Way of Life*. Cincinnati: The Union of American Hebrew Congregations, 1948.
- Çinpolat, Salih. "Yahudilikte Yenidoğan Törenleri". *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/4 (2017): 83-102.
- Dan, Joseph. "Sacrifice". *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*. Ed. Fred Skolnik. 17: 644-649. 22 Cilt. London: Macmillan Reference, 2007.
- Dobseavage, I. George. "Haftarah". *The Jewish Encyclopedia*. Ed. Isidore Singer. 6: 135-137. 12 Cilt. New York, London: Funk and Wagnalls Company, 1905.

- Ehrlich, Uri. "Amidah". *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*. Ed. Fred Skolnik. 2: 72-76. 22 Cilt. London: Macmillan Reference, 2007.
- Eisenberg, Ronald L. *The Jps Guide to Jewish Traditions*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2004.
- Eisenstein, Judah David. "Prayer". *The Jewish Encyclopedia*. Ed. Isidore Singer. 10: 164-171. 12 Cilt. Funk and Wagnalls Company, New York, London, 1905.
- Eisenstein, Judah David. "Shema". *The Jewish Encyclopedia*. Ed. Isidore Singer. 11: 266-267. 12 Cilt. New York, London: Funk and Wagnalls Company, 1905.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Kutsal Zaman". *Dinler Tarihi*. Ed. Ahmet Hikmet Eroğlu. 207-234. Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013.
- "Evlilik Töreni". Erişim: 1 Şubat 2018. http://www.sevivon.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1288.
- Firestone, Reuven. "Jerusalem: Jerusalem in Judaism, Christianity and Islam". *Encyclopedia of Religion (Second Edition)*. Ed. Lindsay Jones. 7: 4838-4841. 14 Cilt. New York: Macmillan Reference, 2005.
- Firestone, Reuven. *Yahudiliği Anlamak: İbrahim'in/Avram'ın Çocukları*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2004.
- Forta, Arye. *Judaism*. Oxford: Heinemann, 1995.
- Gerber, Alan Jay. "Birkat HaMazon and Jerusalem". *The Jewish Star*. 2017.
- Glatzer, Nahum Norbert. *Franz Rosenzweig: His Life and Thought*. Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company, 1998.
- Gutin, Jules A. *Rejoice with Jerusalem*. New York: United Synagogue Youth, 1984.
- Güç, Ahmet. "Dinlerde Kible Anlayışı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2002): 1-30.
- Güngör, Muhammed. *Yahudilik Açısından Süleyman Mabedi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.
- Gürkan, Salime Leyla. "Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 155-157. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Gürkan, Salime Leyla. "Yahudiliğin Kudüs'e Bakışı: Tarih ile Mit Arasında Kudüs". Erişim: 15 Şubat 2018. https://www.academia.edu/35767191/Yahudiliğin_Kudüse_Bakışı_Tarih_ile_Mit_Arasında_Kudüs_The_Jewish_approach_to_Jerusalem_the_holy_city_between_his_tory_and_myth.
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Harman, Ömer Faruk. "Yahudilik I". *Yaşayan Dünya Dinleri*. 128-153. Ed. Ali Erbaş. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Hasanoğlu, Eldar. "Tanah'ta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/22 (2015): 125-148.
- Heiler, Friedrich. *Prayer: A Study in the History and Psychology of Religion*. Trans.- Ed. Samuel McComb. London, New York, Toronto: Oxford University Press, 1932.

- Herr, Moshe David. "Hanukkah". *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*. Ed. Fred Skolnik. 8: 331-333. 22 Cilt. London: Macmillan Reference, 2007.
- Hirsch, Emil G. "Shemoneh 'Esreh". *The Jewish Encyclopedia*. Ed. Isidore Singer. 10: 270-282. 12 Cilt. New York, London: Funk and Wagnalls Company, 1905.
- Hoffman, Lawrence A. "Glossary". *My People's Prayer Book, Traditional Prayers, Modern Commentaries: The Amidah*. Ed. Lawrence A. Hoffman. 2: 201-213. 10 Cilt. Woodstock: Jewish Lights Publishing, 2003.
- Hoppe, Leslie J. *The Holy City: Jerusalem in the Theology of the Old Testament*. Minnesota: The Liturgical Press, 1991.
- Jacobs, Louis. "Rosh Ha-Shanah". *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*. Ed. Fred Skolnik. 17: 463-466. 22 Cilt. London: Macmillan Reference, 2007.
- Kadden, Bruce- Kadden, Barbara Binder. *Teaching Tefilah: Insights and Activities on Prayer*. Denver, Colorado: A.R.E. Publishing, Inc., 2004.
- Katar, Mehmet. "Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları". *Dini Araştırmalar* 1/1 (1998): 59-75.
- Keene, Michael. *This is Judaism*. Cheltenham: Stanley Tornes Publishers, 1996.
- Kieval, Herman. "Neilah". *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*. Ed. Fred Skolnik. 15: 65-66. 22 Cilt. London: Macmillan Reference, 2007.
- Kohler, Kaufmann. *Jewish Theology: Sistematically and Historically Considered*. New York: Macmillan, 1923.
- Kurt, Ali Osman. "İkinci Mabad Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006): 437-454.
- Küçük, Abdurrahman. *Dönmeler (Sabatayistler) Tarihi*. Ankara: Alperen Yayınları., 2001.
- Larkey, Arie. *A Townhouse in Jerusalem*. Jerusalem: Gefen Publishing Home, 1996.
- Levine, Lee I. *Ancient Synagogues Revealed*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 1981.
- Novak, David. "Jewish Marriage: Nature, Covenant, and Contract". *Marriage, Sex, and Family in Judaism*. Ed. Michael J. Broyde- Michael Ausubel. 61-87. New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2005.
- Malter, Henry. "Purim". *The Jewish Encyclopedia*. Ed. Isidore Singer. 10/274-279. 12 Cilt. New York, London: Funk and Wagnalls Company, 1905.
- Megilat Ester*. Çev. Moşe Farsi. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2010.
- Millen, Rochelle L. "Kaddish". *Encyclopedia Judaica (Second Edition)*. Ed. Fred Skolnik. 11: 695-698. 22 Cilt. London: Macmillan Reference, 2007.
- Myerhoff, Barbara G.- Camino, Linda A.- Turner, Edith. "Rites of Passages". *Encyclopedia of Religion*. Ed. Lindsay Jones. 11: 7796-7801. 14 Cilt. USA: Macmillan Reference, 2005.
- Neusner, Jacob. *The Halakhah: The Encyclopedia of the Law of Judaism*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000.
- Nulman, Macy. *The Encyclopedia of Jewish Prayer: The Ashkenazic and Sephardic Rites*. New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 1996.

- Özcan, Şevket. "Yahudilikte Pesah (Fısıh) Bayramı: Ritüeller ve Semboller Bağlamında Fenomenolojik Bir İnceleme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/61 (2018): 1206-1214.
- Penner, Jeremy. *Patterns of Daily Prayer in Second Temple Period Judaism*. Leiden: Brill, 2012.
- Pesah Agadası*. Haz. Moşe Farsi. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2008.
- Rosenberg, Arnold S. *Jewish Liturgy as a Spiritual System: A Prayer-by-Prayer Explanation of the Nature and Meaning of Jewish Worship*. Oxford: Rowman&Littlefield Publishers, 2004.
- Sherbok, Dahn-Cohn. "Worship". *Themes and Issues in Judaism*. Ed. Seth Daniel Kunin. 249-272. London, New York: Cassell, 2000.
- Tanenbaum, Rabbi March. "Jerusalem's Uniqueness". *The Jerusalem Question and Its Resolution: Selected Documents*. Ed. Rût Lapîdôt- Moshe Hirsch. 254-274. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 1994.
- Tora; Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara (1. Kitap: Bereşit)*. Çev. Moşe Farsi. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayıncılık, 2010.
- Ünal, Asife. "Yahudi Düğün Gelenekleri". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2016): 225-241.

